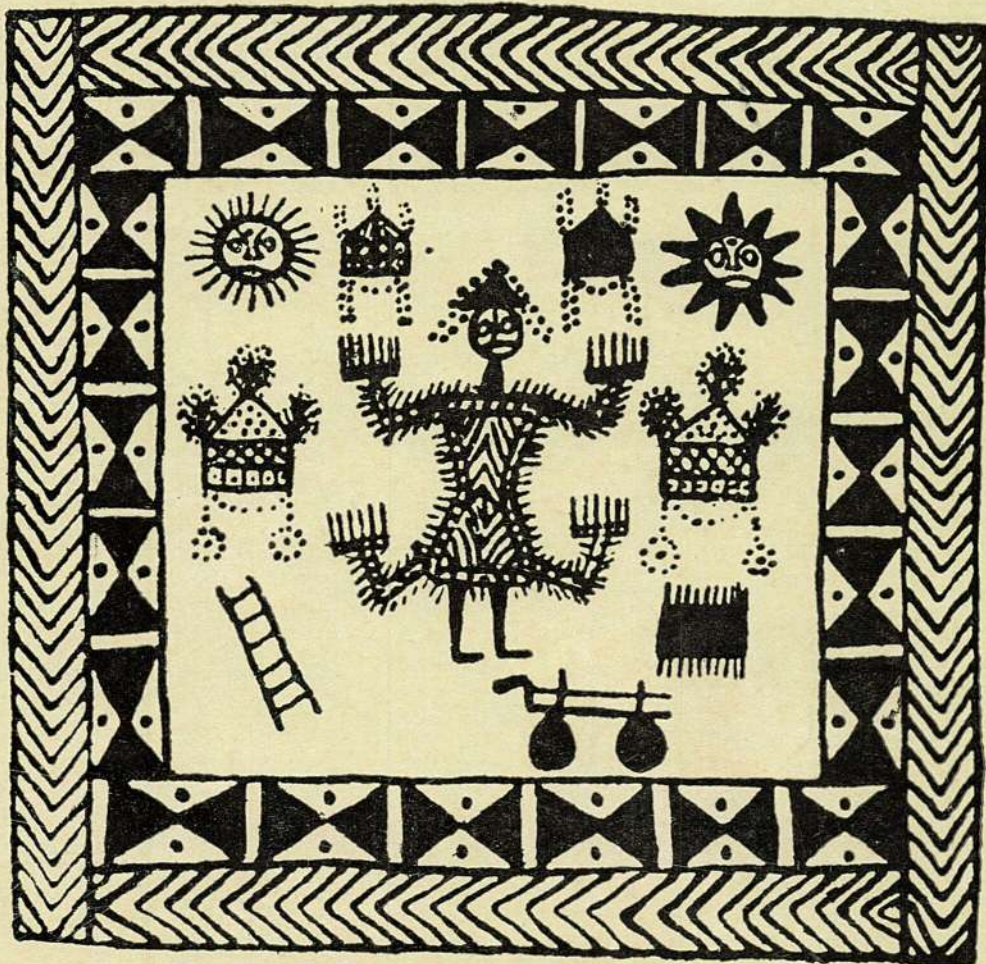

आदिवासी संशोधन पत्रिका TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

EDITORIAL

We have a great pleasure in bringing out this issue of the Bulletin. The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first-hand field research and observations on various aspects related to tribal life, culture and development.

In this issue, Shri Durgadas Mukhopadhyay has elaborately discussed the Impact of Industrialization on Tribal Life, Dr. Rekhadevi G. has critically prompted at the differential treatment given to the male and female children among the Rajgonds of coastal Karnataka, Mrs. Vijaya Pande and Rohinidevi have conducted an interesting study on the growth pattern of Tribal children. Shri R. R. Kulkarni and Shri M. D. Bhusare have indicated that, advanced agricultural technology will certainly prove useful in the tribal development, Shri C. D. Singh, Secretary to Government, Tribal Development Department, Mantralaya, Bombay, in his article has examined the problem of poverty and its alleviation through agricultural development. Shri J. G. Kapgate and Shri P. O. Ingle have discussed the influential factors in adoption of improved agricultural practices. Another article deals with the problem of Indebtedness of Tribal farmers. Shri Kasar, Shri Kale and Shri Desale have suggested that the tribals should consume protective foods for improving their health. However, it cannot be forgotten that the food habits are determinants of various socio-cultural factors.

In Marathi Section there are two articles related to the socio-economic development of the tribals. Dr. Shaflaja Deogaonkar and Shri Chaudhari, in their separate articles, have highlighted the various socio-economic problems of the tribals. Shri Kumre has described the way of life of the Madia Gond community. Shri Sharad Kulkarni has discussed the issues concerning the Law and Social Justice in the context of the problems related to the tribals. "The Maharashtra Act for Restoration of Lands to Scheduled Tribes" is an unique piece of legislation as an attempt to give social justice through the restoration of legally alienated lands originally belonging to the tribals. Dr. S. L. Kate discusses certain vital issues related to tribal health.

We hope that the material presented in this issue will be useful to the general readers, Government Administrators

and Executives, Researchers and the Scholars too. The Bulletin plays an important role in diffusing information on tribal development. It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper examination of the problems and issues related to the tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the development of the tribal communities. The views expressed in the papers are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

R. S. NEGI

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. XII, No. I March 1990

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune 411 001

Regd. No. RN-37438-79.

Editor : R. S. NEGI (I. A. S.)
Editorial Assistance : JOHN GAIKWAD

Sketch on Cover : Dr. B. V. BHANU

Publisher : R. S. NEGI
Director,
Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State,
28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

Printer : Manager
Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.

CONTENTS

	Page
Editorial	
1. Impact of Industrialisation on Tribal Life. <i>Shri Durgadas Mukhopadhyay</i>	5
2. The Growth Pattern of tribal children with special reference to weight and height. <i>Mrs. Vijaya Pande</i> <i>Mrs. Rohini Devi</i>	8
3. Parents' Attitude towards children .. <i>Dr. Rekhadevi G.</i>	11
4. Agricultural Technology and consequent socio-economic changes among tribals. <i>Shri Kulkarni R. R.</i> <i>Shri Bhusare M. D.</i>	14
5. Agricultural Development—At what cost to Alleviate Property. <i>Shri Singh C. D.</i>	17
6. Adoption Behaviour of tribals .. <i>Shri Kapgate J. G.</i> <i>Shri Ingle P. O.</i>	26
7. Land Use Pattern and Productivity of various crops : A case study. <i>Shri Rajguru H. P.</i> <i>Shri Thakare G. G.</i>	29
8. Indebtedness of Tribal farmers .. <i>Shri Pawar H. S.</i> <i>Shri Patil R. P.</i>	36
9. A study of consumption behaviour of tribals. <i>Shri Kasur D. V.</i> <i>Shri Kale A. R.</i> <i>Shri Desale P. G.</i>	39

१०. सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीकोनातून आदिवासी महिला विकास.	44
डॉ. सौ. देवगावकर शैलजा	
११. आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण : कायदा आणि न्याय	47
श्री. कुलकर्णी शरद	
१२. सातपुड्यातील आदिवासी आणि त्यांच्या आरोग्य समस्या	54
डॉ. काटे एस. एल.	
१३. निसर्गरम्य परिसर आणि माडिया आदिवासी जीवन	56
श्री. कुमरे जे. एल.	
१४. महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक व आर्थिक जीवन	59
श्री. चौधरी उद्धव ना.	
१५. वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती पुस्तक समीक्षण	62
जॉन गायकवाड	
१६. संस्था परिचय	64
१७. आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था परिचय १९८९-९०.	65
१८. आदिवासी सेवक राज्य पुरस्कार १९८९-९०	66
१९. आदिवासी सेवक संस्था राज्य पुरस्कार १९८९-९०	69
२०. वृत्त विशेष	71
२१. आदिवासी विकासाच्या योजना	76
२२. शासन निर्णय	79

IMPACT OF INDUSTRIALIZATION ON TRIBAL LIFE

DURGADAS MUKHOPADHYAY

In standard economic literature industrialization is defined as a process and for a phase of economic development which involves the following criteria— (a) Increase in the share of industrial and tertiary sector in national income *vis-a-vis* a fall in that share of agriculture (b) A sudden shift in occupational structure in favour of industrial and tertiary network *vis-a-vis* a fall of population in agriculture, (c) Improved and diversified change in production technique and productive capacity, (d) A sharp rise of standard of living. India after independence inherited a de-industrialized industrial structure from colonial rule with all its bias in favour of export commodities. The Government of India and the Planning Commission took the plan of heavy industrialization particularly from the eve of the Second Five Year Plan. The process of industrialization is going on and today India has become tenth industrially advanced country in the world. Though it has experienced some sort of stagnation since mid sixties.

Process of Industrialization in Tribal Bihar

Though the first effect of industrialization was felt in Chotanagpur around 1856, when the coal mining industries in Jharia, Bokaro, Karnapur etc., were founded, it was geared up in 1907 with installation of Tata Iron and Steel Factory at Jamshedpur. Thus, the twin industries of coal and iron marked the beginning of the large-scale exploration of minerals and other industrial resources of Chotanagpur, which further led to the growth and development

of several industrial urban centres and in this way this area has been exposed to urbanization for a long time which had been called as 'industry based urban expansion'.

Then comes the HEC industrial complex at Hatia which according to Vidyarthi has three phases of development: firstly, the formulatory phase which included the uprooting of the tribal villages, its problem of rehabilitation and reaction; secondly the constructive phase which saw the installation of the factory, the township, communication, etc., and, thirdly, the productive and elaborative phase of full-fledged development of industrial means of production and industrial style of life.

Within the former two phases gradual dislocation and disorganization of an established order and society, and formation of a new society has taken place. Emergence of a new type of social and political leadership like trade unions and business organisation can also be seen. Commenting on the third phase, we can say, Chotanagpur has been in the grip of an industrial revolution and consequent to a rapid urbanisation, comparatively in a short span of time, it has led this region to an industry based urban explosion. Some of the recent researches reveal that in a few cases industrialization has led to over urbanization, which gets reflected in congestion and overcrowding formation of slums, particularly in the industrial and mining towns, lack of civil amenities like drinking water, electricity, under or unemployment etc.

Impact of Industrialization on Tribal Life

There are some recent studies which have tried to explain some long term effects of industrialization in Tribal life. The Research Programmes Committee of Planning Commission have sponsored such studies in the region of Bhilai and Jamshedpur. Subsequently, the UNESCO Research Centre at Calcutta had carried out a preliminary enquiry on the growth of steel towns in India as part of their studies of the social implications of industrialization in Southern Asia. We can summarize the result to find some long term effects of industrialization on tribal life. These are as following:—

(1) Tribal isolation has virtually disappeared in the industrial town and in the surrounding region. Villages have become multi-tribal and the tribal folkways values and more are in a state of flux.

(2) Because of the contact with the majority of non-tribal population in the urban area the originally resident tribal communities are shedding some of their traditional traits. At the same time, this situation has led to the weakening of the narrower loyalties within each tribal group and their replacement by larger affinities to the tribal communities as a whole.

(3) In spite of the social and economic reignment of the tribes in the industrial area their ties of kinship and endogamous practice of marriage still persist as a strong force. The UNESCO report adds that factors such as these which will surely multiply on further

enquiry, have cushioned the breakdown of the tribal organization and have directed the nature and extent of its re-emergence.

(4) The tribal Panchayats continue to function in the villages on the periphery of the town. But the panchayat system is showing visible signs of the weakening as a result of urban influence which has undermined the loyalties of the younger tribal generation towards the traditional panchayats. Even where the panchayats continue to function, the appeal of the omnibus, multi tribal panchayat is stronger than that of the panchayats of small single tribal communities.

However, industrialization with its concomitants like urbanization, advancement in technology and immigration of a plurality of communities exerts not only a tremendous pressure upon the tribal and folk society, but also sets in motion a new process of acculturation, which has been termed in social sciences as "disorganization of culture". The study of this "cultural disorganization" of a community or territory leading to the multi-dimensional developments has been of the great importance to the social anthropologists.

Adjustment Process :

Pranab Kumar Dasgupta conducted a survey on 'Socio Economic Adoptive Mechanism' in Tribal life where he took (i) Chittaranjan Locomotive Works, Burdwan (ii) Ironore Mines, Singhbhum and (iii) Chaibasa Cement Works, Jhinkpani, Singhbhum; as samples. His overall conclusion is that the change which may justly be called structural or institutional has not come in the Santal culture due to the impact of the industry. The political power and structure remain unhampered, observance of religious rites and festivals remain unaltered and adherence to traditional values are unchallenged. Some superficial changes may be observed but these changes have not yet touched the core of the culture.

We can leave the first sample as we concentrate our discussion only on Tribal's regions in Bihar in this article. However, in the case of second sample Dasgupta pointed out that a few families have agriculture as the only or primary source of livelihood. It is basically a mixed economy, of agriculture and mine labour; and both men and women in almost equal numbers work in the mines. In this part of Singhbhum district, there is no irrigation facility and a few crops are grown. As a consequence, the people work in the mines to earn some cash during an off season in agriculture. However, a spare hand in the families contribute to the labour supply, in a limited scale, throughout the year. Here we get two important observations : Firstly, the nature of work demanded by the small mines is not very different from the nature of work in the rural areas and, as such, adjustment to the new work situation is not very difficult. Secondly, the seasonal employment without much commitment is a phenomenon which is not discouraging to the employers, the employers are not to maintain a permanent labour force which involves certain obligations on their part and the labourers also have a subsidiary source of income during an off season.

In the case of the Third sample it has been observed that the Ho (the local tribals) did not have to suffer much in adapting to the nature of work in the industry of Jhinkpani, where they belong mostly to the unskilled category of labourers. They have no aversion to manual work and the nature of work as carriers, loaders, etc. in the industry is not very much different from the nature of traditional occupational activities. The major proportion of labour required for modern factory

industry in India is of unskilled sort and their nature of work in the factory is indistinguishable from that done in rural areas.

Maintenance of traditional occupation of agriculture along with the industrial occupation demands special adaptive measures for the Ho industrial workers. A majority of the Ho industrial workers are village based. The industrial complex of Jhinkpani has offered only a limited opportunity for employment and economic mobility for the Ho of the Neighbouring areas of Jhinkpani. Most of them continue to remain agriculturists and even the industrial workers maintain their ties with village and agriculture. Land is still considered the ultimate or long-term source of security, whereas factory job is viewed as the basis of temporary or short-term security, whereas, factory job is viewed as the basis of temporary or short-term security and gain. The Ho industrial workers were found to utilise the factory income in expanding their agriculture. However, dependence on agriculture affects to some extent the wholesome commitment of the workers to the industrial occupation and the rate of absenteeism is very high.

Economic Problems :

The economic problems which have been cropped up due to industrialization can be analysed under three headings (a) Problem of displacement (b) Problem of social disorganization and (c) Problem of unemployment.

(a) The Problem of Displacement : The information available so far is enough to draw a conclusion that the tribal communities have been displaced from areas where major development projects have been located. The Power and Irrigation Projects, such as, Maithun, Konnar and Panchet are all examples of the development projects that have caused

substantial displacement of tribal population. The Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission were of the opinion that 'this was irrevitable and seems to have been accepted by them (tribals).' In fact, one wonders whether the question of acceptance did arise at all because it is not known whether there was any prior consultation with the representatives of the evicted tribal communities. At best, it was a passive acquiescence on the part of the tribals. That is not to say that no efforts have been made by the project authorities or by others who are responsible for the protection of tribal interest; but the question is how far were these efforts adequate.

(b) The Problem of Social Disorganization: Taking the problem of displacement, the few facts that are known, indicate that prior to their eviction, these tribals were mostly settled cultivators working out a subsistence living out of the uneconomic holdings they had. The project authorities have generally acquitted themselves of their moral responsibility towards the evicted tribals by offering them compensation in terms of cash and wherever possible land and housing. Largely speaking, that might have been enough for persons who could adapt themselves very well to the changing circumstances and could safeguard their interest in the process. Unfortunately, that could not be said of these simple communities which had known only their own traditional way of life and had no clue to the demands that the new complex

society made on them. For instance, if cash was given to them they were apt to fritter it away on the non essentials and found themselves landless and homeless and without any source of income. If it was land that they get in compensation, it was very often away from their original habitation and in unfamiliar surroundings. Besides, all the families that constituted a single tribal community earlier did not get new land allotment in a single compact area. This resulted in dispersal of families and a virtual ruination of the community life as they had known and lived for ages. Almost the same situation arose with regard to the housing which they were offered in compensation. Moreover, the pattern of housing was very often such as was unsuitable for their way of living in those climatic regions.

(c) The Problem of unemployment: Usually, this kind of displacement resulted in separating the young from the old members of the tribal families. The older ones usually retired into the interior to pursue their traditional occupations with or without assistance that they got in compensation. The younger ones usually stayed on the project sites in the hope of getting employment there. Their hopes materialised only so long as the project was in its construction phase. At such a time there was demand for large numbers of unskilled labour and the tribal youth who were available

on the spot did initially find some gainful occupation. But their trouble started when the construction phase was over and demand turned on more to semi-skilled and skilled labour. It was here that the tribal youth were found wanting and then they were thrown into a very insecure position. Having seen a new world rising before their very eyes they were not inclined to go back to traditional occupations. At the same time they were not qualified to hold any semi-skilled jobs in the new industry. In such a situation they were prone to turn to undesirable ways of life and drift towards anti-social elements.

Conclusion :

In the light of this total situation, the Planning Commission, and more recently the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission, have recommended a series of measures in order to facilitate the socio economic change that is coming into the tribal life in these areas. More important of these recommendations include, advance planning of the rehabilitation measures and concerted action on the part of the project authorities and welfare administration. It has been recommended that the cost of rehabilitation should normally be included in the cost of industrial projects. With the help of tribal leadership and voluntary organisations, affected tribal communities should be prepared over a period of time to meet the challenge of the new pattern of life with minimum disorganization.

THE GROWTH PATTERN OF TRIBAL CHILDREN WITH SPECIAL REFERENCE TO WEIGHT AND HEIGHT

Mrs. VIJAYA PANDE and
Mrs. ROHINI DEVI

Department of Foods and Nutrition,
College of Home Science, Marath-
wada Agricultural University,
Parabhani-431 402 (Maharashtra)

Introduction

Tribals are much nearer to the nature than rural and urban population. Their food habits distinctly differ from others. They depend upon natural resources for day-to-day food. Further, the deep rooted cultural beliefs and customs play major role and reflect on their food consumption pattern. Several studies conducted in many parts of our country on tribal food intake and nutritional status revealed wide spread prevalence of malnutrition.

Kinwat tahsil in Nanded district is predominantly a backward region and tribal area of Maharashtra. The data on nutritional status of tribals residing in this area is meagre. Therefore, it was felt worthwhile to study the nutritional status of tribal children of this area.

Materials and Methods

A total of 185 tribal children belonging to Gond, Andh, Pardhan and Kolam communities from different age group (Table 1) were selected at random for the present study. The sample consisted both male and female children. The nutritional status of tribal children was assessed by the application of nutritional anthropometry as described by Jelliffe (1966).

The measurements of body weight (kg.) and height (cm) were made on all 185 tribal children selected in this study. A portable weighing machine which could measure a minimum

of 0.1 kg. and maximum of 1.25 kg. was employed to weigh the children. The weight of the subjects who could not stand or refused to stand on the machine was weighed while they were held in mother's arms. The child's weight was calculated by subtracting the weight of the mother from their total weight. The weight was measured in most of the cases in standing position. In case of children who could not stand steadily their length was measured in lying down position by means of a non-stretch steel tape to the nearest 0.1 cm.

Results and Discussion

The nutritional status of children was assessed by considering their height and weight. These measurements were compared with the ICMR standards. Table 2 explains the mean body weight of children of all the four communities for different age groups. The weight of children was varying between different communities.

During infancy i. e. below one year of age Gond children including both sex recorded, greater weight. However, at the age of 6.1 to 9.0 years the boys and girls of Gond community recorded least weights.

In Andh community children of both sex reported least values of weight in infancy. The values of weight in boys in the age group of 1.1 to 3.0 and 3.1 to 6.0 was found to be highest as compared to other communities.

Kolam boys recorded least weights in the age group of 1.1 to 3.0, 3.1 to 6.1 years while Kolam girls recorded lesser weights in 1.1 to 3.0 and 9.1 to 12.0 years. However, the weights of Kolam girls was found to be highest in the age group 6.1 to 9.0. In case of Pardhan community boys recorded highest values of weight in 6.1 to 9.0 years of age group.

Mean height of children belonging to all the tribal communities with different age groups is presented in Table 3. Boys and girls of Gond community from below one year 1.1 to 3.0 and 9.1 to 12.0 years of age group were having the highest height compared to children of same age group from other three communities.

Boys and girls of 3.1 to 6.0 years of age group of Andh community were noticed to be having more height than other three communities. In case of age group of 6.1 to 9.0 years more height was observed in Andh among boys and Kolam among girls (119.4 ± 3.7 and 116.5 ± 2.50 respectively). Kolam boys of 1.1 to 3.0 and 3.1 to 6.0 years of age group had the lowest height when compared with other communities.

Among girls of 1.1 to 3.0 and 6.1 to 9.0 years of age Andh girls had the lowest height. Less height was noticed in case of boys of Kolam, Gond and Pardhan in age group of 3.1 to 6, 6.1 to 9.0 and 9.1 to 12.0 years respectively.

Table 4 and Table 5 explains the mean weight and height values of tribal children in comparison with ICMR standards (1977).

From the above tables it is evident that both boys and girls were weighing less than the standard weights. The boys were below the standards by 20 to 26 per cent of weight. Whereas it widely ranged in case of girls. The girls were

below the standards by 11 to 40 per cent of their body weights. Similarly, the heights of boys and girls was low by 6 to 17 per cent and 9 to 20 per cent of standard heights respectively. Similar results were reported by Tara Gopaldas (1987) for Gujarath tribes.

References

1. ICMR (1977) Studies on Pre-school children. Report of

the working party of the Indian Council of Medical Research, New Delhi.

2. Jelliffe, D. B. (1966) The assessment of the nutritional status of the community, WHO, Geneva, pp. 10-17, 132, 221-228.

3. Tara Gopaldas (1987) Nutritional status of some selected tribes of Western and Central India. Vol. No. 33, Proc. Nutr. Soc. India.

TABLE 1

Age and sex-wise distribution of tribal children selected in this study

Age group (Years)	Number of Children										Grand Total (Boys and Girls)
	Boys					Girls					
	Gondh	Andh	Pardhan	Kolam	Total	Gond	Andh	Pardhan	Kolam	Total	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
0 to 1.0 ...	4	6	—	—	10	3	2	1	—	6	16
1.1 to 3.0 ...	7	11	4	2	24	5	5	4	2	16	40
3.1 to 6.0 ...	10	7	9	6	32	10	9	9	9	37	69
6.1 to 9.0 ...	10	5	5	1	21	6	3	5	2	16	37
9.1 to 12.0 ...	3	1	6	1	11	5	1	3	3	12	23
Total ...	34	30	24	10	98	29	20	22	16	87	185

TABLE 2

Mean body weight of children belonging to tribal communities of Kinwat

Age (Years)	Sex	Weight (Kg. $\pm$ S. E.)			
		Gond	Andh	Pardhan	Kolam
1	2	3	4	5	6
One	Boys	6.2 $\pm$ 0.25	6.0 $\pm$ 7.30	—	—
	Girls	6.3 $\pm$ 0.33	5.0 $\pm$ 0.00	—	—
1.1 — 3.0	Boys	8.5 $\pm$ 0.65	9.3 $\pm$ 0.38	8.2 $\pm$ 1.03	8.0 $\pm$ 1.00
	Girls	8.6 $\pm$ 0.50	8.9 $\pm$ 1.74	7.7 $\pm$ 0.85	12.0 $\pm$ 0.00
3.1 — 6.0	Male	12.8 $\pm$ 0.44	13.4 $\pm$ 1.28	12.8 $\pm$ 1.31	11.5 $\pm$ 1.05
	Female	13.1 $\pm$ 0.38	13.6 $\pm$ 0.85	11.5 $\pm$ 0.83	13.2 $\pm$ 1.85
6.1 — 9.0	Male	18.4 $\pm$ 0.93	19.2 $\pm$ 2.07	19.3 $\pm$ 0.96	—
	Female	15.6 $\pm$ 0.67	16.3 $\pm$ 3.17	16.6 $\pm$ 0.87	16.7 $\pm$ 1.24
9.1 — 12.0	Male	22.6 $\pm$ 0.88	—	22.1 $\pm$ 1.22	—
	Female	21.2 $\pm$ 0.96	—	19.0 $\pm$ 1.80	21.3 $\pm$ 2.02

TABLE 3

Mean height of children belonging to tribal communities of Kinwat

Age (Years) 1	Sex 2	Height (cm. $\pm$ S.E.)			
		Gond 3	Andh 4	Pardhan 5	Kolam 6
One	Boys	...	64.0 $\pm$ 1.58	61.9 $\pm$ 3.62	—
	Girls	...	61.0 $\pm$ 1.52	56.5 $\pm$ 3.5	—
1.1 — 3.0	Boys	...	74.9 $\pm$ 1.64	74.9 $\pm$ 2.56	66.0 $\pm$ 7.00
	Girls	...	78.4 $\pm$ 3.10	72.7 $\pm$ 4.77	76.0 $\pm$ 10.00
3.1 — 6.0	Boys	...	98.2 $\pm$ 2.32	99.2 $\pm$ 3.91	88.2 $\pm$ 6.68
	Girls	...	93.4 $\pm$ 4.55	94.4 $\pm$ 5.0	95.1 $\pm$ 3.40
6.1 — 9.0	Boys	...	115.5 $\pm$ 2.45	119.4 $\pm$ 3.7	—
	Girls	...	115.5 $\pm$ 3.00	111.0 $\pm$ 3.21	116.5 $\pm$ 2.50
9.1 — 12.0	Boys	...	128.0 $\pm$ 3.05	—	—
	Girls	...	123.4 $\pm$ 2.54	126.4 $\pm$ 3.68 123.0 $\pm$ 7.02	122.0 $\pm$ 5.29

TABLE 4

Mean weights of tribal children of different age group as compared to I. C. M. R. standards

Sr. No.	Age group (Years) 2	Boys		Girls	
		Mean weight (Pooled children) (Kg.) 3	Standard value* (I. C. M. R.) 4	Mean weight (Pooled children) (Kg.) 5	Standard value* (I. C. M. R.) 6
1	0 — 1	...	6.1	5.65	8.7
2	1.1 — 3.0	...	8.5	9.3	10.96
3	3.1 — 6.0	...	12.63	12.85	15.96
4	6.1 — 9.0	...	18.96	16.3	24.75
5	9.1 — 12.0	...	22.35	20.5	34.33

TABLE 5

Mean heights of tribal children of different age group as compared to I. C. M. R. standards

Age group 1	Boys		Girls	
	Mean weight 2	Standard (I. C. M. R.)* 3	Pooled mean 4	Standard (I. C. M. R.)* 5
0 — 1	...	62.95	72.0	58.75
1.1 — 3.0	...	72.88	87.12	75.08
3.1 — 6.0	...	95.2	105.3	95.68
6.1 — 9.0	...	117.3	124.66	114.45
9.1 — 12.0	...	127.2	140	122.8

* Mean value of the Standard of ICMR.

"PARENTS' ATTITUDE TOWARDS CHILDREN" DIFFERENTIAL TREATMENT OF MALE AND FEMALE CHILDREN AMONG RAJGONDS OF COASTAL KARNATAKA, AS REVEALED BY FOLK SONGS AND CASE STUDIES

DR. REKHADEVI G.

UGC Research Associate,
Department of Anthropology
University of Hyderabad.

In most societies of India, father was the bread-winner of the house. In patriarchal families, men are dominant. It is well known that ascribed status has been prevalent in Indian societies. Status discrimination based on sex can be seen in almost all walks of life. The process of male domination starts even from the childhood. The fact that it has been so for several generations is reflected in the folk-lore and myriads of myths and stories of rural and tribal societies. In this paper an attempt is made to highlight this aspect by taking into account some folk-songs and case studies among the Rajgonds of Bhatkal taluka in North Kanara District of Coastal Karnataka.

Childhood is a period when the process of socialization begins. Family relationship to a child is most important. The responses of Rajgond parents to my enquiries reveal that the birth of a female child is considered a burden and unfortunate. Even during pregnancy women are worried about the sex of the prospective child. This is because they are afraid that the husband feels bad and the relatives feel disappointed. This is the general attitude in the society and is reflected in the following folk songs.

In a Rajgond family when a fourth issue was also a female child, the father felt very sad about his wife and he could not go to see his female child and started singing a song like this :

Touch my feet,
hold my feet,

Nothing is left to sing
There is no flower on my head,
There is no flower on my head oh!
woman
Impossible of having, to enjoy
At the time of pounding paddy
Grain we get but here only husk
comes out
When man produces the grain why
grain gives useless things
My wife delivered and brought
wild thorn,
That is a daughter.

Tribal man feels very much upset and says girls are useless like grain husk. When tribal people feel happy or any happy ceremony takes place men wear flower on head and dance happily. As soon as he hears the news about the birth of a female child he sings a song. He is not prepared to bring cradle or make one.

Husband is worried that the entire village people know that his wife brought thorn. So now people will look at him and point out. He says that daughter is a thorn. This thorn pricks his heart and he laments. In the meantime, his wife goes to his house and says :

Early morning Banji washed her face,

Having gentle steps and walked
She tied the bark of betel nut
At the end of the saree.

She walked to the house of Banji
Banja Gonda, Gopi born
This is the sixth day of child
We have no cradle, you are not
thinking of our child ?

I am not ready to hear any non-
sense talk from you. He gets angry.

He goes out with his sickle and
cuts the Jaji tree.

And he brings axe and cuts Tagin
Tree.

He makes three, three and six
pieces comes to twelve.

He joins all sides prepared
frames.

Inside that silver rope fixed
Inside that they put colourful
matras.

And then they put small child
And it started swinging.

The attitude of father towards female child is always unhappy. Banji Gonda is forced to make cradle for his female child. The cutting of a thorn tree for cradle and removal of thorns is symbolic that he should not get a female child again. This clearly reflects the negative and unhappy attitude of society towards females.

Parents attitude towards son

On the other hand the birth of a boy brings happiness to parents and they rejoice in it. The following folk-song clearly indicates this :

Oh ! Golden son, Golden cradle
for you son,

Ascending Gold, who brings Gold
He puts on flower, He wears flower
He wears colourful dress, He
comes to the colourful door,

To a child which comes to
the door

They wave the lamp with
flower and light

One is whole, two is every-
thing, All two becomes

everybody's whole heart, which
cannot divide

That is four, The boy is everything.

This song reflects that a son is like gold. They prepare golden cradle for him. The father puts on flower. He wears colourful dress. They decorate door with colours. Everyone comes to the child's door to wave the lamp. **The male child is everything: he is whole. He is piece of their hearts.** Thus girls are wild thorns and boys bring gold which ascends'.

My enquires with 200 Rajgond women as regards preferential treatment to sons have shown that over 60% of them responded in the positive.

The following case study from a Rajgond woman illustrates the aspects of preferential treatment.

Bulli Manju Gonda is a 32 year old woman from Kuntawani. She got married at the age of 12 years. Now she has six daughters and a son. She lost her husband when her youngest son was one year old. Her son is her life. Because he will continue the heredity. Her mother-in-law gives milk, fish eggs and fruits (mango and banana) to her son. If he refuses to eat then only she can distribute remaining food to the daughters. Bulli says her daughters are not welcomed. Her husband's sisters' brothers mother-in-law and father-in-law all love her son. They treat him like a prince. But her daughters are like servants of the house. All family members dominate the daughters. At each delivery of a daughter her husband felt sad and used to get angry with her. He never realised that it is beyond her capacity to opt for the sex of prospective children. After the birth of son her husband died. Bulli says her son has taken the life of her husband. She treats her son as she treats her daughters. But son gets preferential treatment from father-in-law and mother-in-law.

From this case, it is abundantly clear that boys are welcomed and are given preferential treatment but not girls in tribal families. Margret Cormack (1953:9) suggests that there was general consensus that in spite of the fact that boys are wanted more than girls, once a child arrives, it is loved for its sake, and that at least in infancy there is no preferential treatment.

There is no special treatment for girls. No body loves them as they love boys.

Case Study : Women are invariably victims of ostracism whom conscious or unconscious clandestine or surreptitious licentious relations come to light. Men can escape the clutches and wrath of society; but women are socially boycotted and forced to suffer. The case study of a 26 years old Gond woman who befell a victim of such a social system and left with no choice but to resort to whoredom amply illustrates this situation. Somi Muka Gonda woman has a 12 years old son. Somi is excommunicated. She had her parents and two sisters. Somi's parents were labourers in Sankayyas field. Sankayya Gond is the land lord. Somi was the eldest daughter and used to go Sankayyas field for labour work and house hold work. Once Sankayya was drunk and asked some to do his work. And then he asked her to go and put water to the coconut and areca plants. Fields are away from the house. When Somi was working in the field the owner Sankayya raped her and told her that nothing would happen. He pleaded to her not to reveal this secret to any one. He threatened her that if she revealed this, then her parents would be deprived of labour work. He also told her that he would give her an acre of land and later marry her. He thus managed to keep her quiet. After two months her parents noticed that she was pregnant. Somi's father got shuddered, beat her and forced her to

tell the truth and name of the person responsible for this. Finally she revealed the truth. Her father approached the leader and reported the matter. The leader got very angry and assured Somi's father that he would make Sankayya marry Somi. The next morning the leader asked Somi's father to go with Somi to his house. And in the night Sankayya went to leader's house and bribed him. The following day Somi and her father and Sankayya stood in front of the leader and asked Somi about Sankayya. Somi cried and said everything about Sankayyas talks. Sankayya said that he hadn't spoiled Somi. He started abusing her that she was spoiling the name of the landlords who gave food. They declared that Somi was lying. The leader shouted at Somi remarking she was a bitch. Somi was declared ostracized. Her father got shocked and died within a month. After 15 days of Somi's father's death Somi's mother also followed suit.

The tribal leader insulted Somi in presence of all people saying that **So it's mud pot was broken.** So she was asked to get away from that area. Thus the tribal law makes girls disappointed and gives differential treatment. Now Somi stays with her son and talks to all rural men very freely. She became a concubine to a rural man. She does domestic work for rural families and earns her livelihood. Now she got buffaloes from Government. Somi's son looks exactly like Sankayya. Tribal law can be manipulated to keep male respect in the public and torture females.

For the above reason tribal people practise child-marriage. If a girl has illicit contacts she is useless in the family as well as in the society. So always parents try to keep their daughters away from boys. Parents don't allow their daughters to play with brothers or other boys from childhood. Tribal people dislike co-education.

If a girl has contacts with rural men or tribal men before marriage the tribal law ostracizes her from the society. Even her parents can't go and talk to the daughter. It is restricted by their laws. On the contrary if a tribal boy has licentious relations with tribal or rural girl before marriage, the boy is not, excommunicated, but the girl with whom the boy has infidel relations. However, the boy has to pay penalty according to tribal leader's (Rs. 5 to Rs. 200) decision and can be pardoned and purified by paying penalty and propitiating deities. For this the boy is sent to Tirupati which is a sacred place and is tonsured. A small hut is erected with coconut leaves and is set fire to. The boy is asked to go round the hut seven times when it is ablaze. They touch leather foot-wear to the boy's head. Then cold water is poured on his head. The boy is taken into the temple after this. He takes 'prasada' and breaks a coconut outside the temple. Then he returns home and worships the tribal God 'Bhantadeva'. On completion of this, the boy is declared pure again. However, girl cannot seek redress in this matter. This does not apply to a woman. Once she is considered impure, she is impure for good. This how the society conceives.

In the backdrop of the above social environment, about the childhood status, it can be said in conclusion that a female child is considered a burden by the society. Marriage of their daughters is a big responsibility to their parents. But male child is the saviour of their family to perpetuate their generation. Girls are not equal to boys. Girls are not allowed to take part in the family discussion.

Tribal girls are scared of tribal law and restriction. Parents always tell the girls that after marriage mother-in-law and husband must not curse parents for not having given good training about family life. So parents

won't allow their daughters to stand in the streets or to talk to the boys. Boys can take education if they wish. But girls can't take education even if they want.

Among Rajgond families childhood is the most significant period for girls to learn their traditions, customs and beliefs. In accordance with the family custom daughter has to be trained for her future life. All the mothers learned domestic roles and religious activities during their childhood.

It seems from field observation that even in health care of children there is differential treatment between girls and boys.

Case studies recorded below may illustrate how children are deprived of schooling and are forced to work for food and the plight of women who give birth to female children and mentally deranged children.

Nagu Sannu Gonda aged 55 years got married at the age of 10 years to Sannu Gonda. Nagu lost her parents when she was 4 years old. Her father's brother brought her up. When she got married she was feeling very happy. Because all family people started giving respect. She got one son and six daughters. The only son Nagappa who is now 30 years of age, is mad by birth. Her husband says to her that she has done some bad **Karma in the last janamma**. So she got mad son. Her husband is always unhappy with her, because they do not have a male child to perpetuate their generation. It is believed that only sons can perpetuate their lineage and not daughters. Moreover, none of the sons-in-law is ready to stay with them. Nagappa being mentally deranged cannot recognise his own parents. He doesn't do harm to anyone. Simply he keeps laughing, crying and staring. Nagu wants to take her son to the doctor. But due to poverty they can't afford money to spare to the doctor.

Here, it can be noticed that if any bad things come in life then it is the bad 'Karma' of the women, in her last 'janamma'. That's what Sannu says to Nagu. He can never realise that it is beyond Nagu's capacity to choose to give birth to the king of children they want.

Girls are discouraged in educational matter

Eramma Mahiti Gonda is a 16 year old married woman from Katgar got married at the age of 13 years. After passing her 4th standard, the headmaster asked her parents to allow her to continue her education. But father was not ready to send her to school. He got angry with headmaster and told him that his daughter attained puberty. So they are not ready to send her to school. Then headmaster told him after 5 days he could send his daughter to school, so that she gets education free as she is good at studies. Eramma's father Masti complained to tribal leader. And leader told Eramma's father to arrange his daughter's marriage soon. Immediately she got married. Eramma says that she wanted to take education and become a teacher as rural girls take education and get employment. Because of her monarchy she could not continue her studies. Her father said to Eramma that their law does not allow any girl to complete with boys. Now Eramma is prepared to give proper education to her children.

References—

Cormack, Margaret 1953

The Hindu woman. New York : Bureau of publications. Teachers college, Columbia University. Gaonkar R. A. 1982

Status of women, Karnataka Poona University : Ph. D. thesis.

AGRICULTURAL TECHNOLOGY AND CONSEQUENT SOCIO-ECONOMIC CHANGES AMONG TRIBALS

R. R. Kulkarni*
M. D. Bhusare**

The present study was conducted in Tribal Sub-Plan area of Kinwat taluka of Nanded district, with a view to assess the impact of Integrated Tribal Development Project on tribal farming. The specific objectives of the study were :

1. To study the personal and socio-economic characteristics of tribal farmers.

2. To know the awareness of schemes come under Integrated Tribal Development Project to tribal farmers.

3. To study the utilization of schemes come under Integrated Tribal Development Project and adoption of new agricultural technology.

4. To study the association between personal and socio-economic characteristics of tribals and their adoption of agricultural technology.

5. To know the attitudes of tribal farmers towards the Integrated Tribal Development Programmes.

6. To know the consequent socio-economic changes due to adoption of recommended farm technology.

7. To obtain the suggestions from tribal farmers for better availment of schemes under Integrated Tribal Development Project.

The investigation was carried out in Tribal Sub-Plan area of Kinwat taluka in Nanded district. Nine villages having highest tribal population were selected for the study.

The information pertaining to the objectives was collected from 180 respondents living in the selected villages. The impact of Integrated Tribal Development Project was measured in terms of awareness, knowledge of schemes, utilization and adoption of technology, attitudes towards Tribal Development programmes. Beside the percentage 't' test and correlation coefficients were worked out for interpretation of the data. The Salient findings are as under.

1. Personal and socio-economic characteristics of tribal farmers :

1.1 Age :

Majority of respondents were observed in the age group of 31 to 40 years, followed by 28.33 per cent and 20.55 per cent respondents, who were from age group of 41 to 50 and 51 and above years respectively. About sixteen per cent respondents were in age group of 25 to 30 years.

1.2 Education :

The literacy percentage among the respondents was 33.37. In these 16.67 per cent had education up to primary, 8.89 up to middle and 7.70 per cent up to high school level.

1.3 Tribes :

As regards tribe distribution, majority of respondents (58.34 per cent) belonged to Gond tribe, 37.78 per cent to Andh and 3.88 per cent to Pardhan.

1.4 Social participation :

Majority of respondent's (84.45 per cent) social participation level was low. This was followed by 13.88 per cent and 1.67 per cent

respondents who were grouped in medium and high level of social participation respectively.

1.5 Annual income :

About eighty eight per cent respondents had annual income up to Rs. 2000, which was followed by 3.88 per cent who had annual income above Rs. 6000. In both the categories of income group viz. Rs. 2000 to Rs. 4000 and Rs. 4001 to Rs. 6000, the percentage of respondents was 4.45.

1.6 Land holding :

Majority of respondents (54.44 per cent) hold land between 2.1 to 6.0 hectares. Twenty six per cent and 24.45 per cent respondents had land below 2.0 hectares and 5 to 10 hectares respectively. Only 4.45 per cent respondents were big land holders (10 to 20 hectares).

1.7 Source of credit :

With respect to source of credit, it was observed that 40 per cent respondents had obtained loan from money lenders. The institutionalized source of credit was availed by the remaining respondents in which 29 per cent obtained loan from co-operative societies and 20 per cent from tribal co-operative societies. The percentage of respondents availing loan facilities from Bank, was less.

1.8 Loan borrowed :

Ninety three per cent tribals borrowed loan up to Rs. 2000 whereas, 5.55 per cent had borrowed loan between Rs. 2001 to Rs. 4000.

* Asstt. Professor ** Ex-M.Sc. student Dept., of Extension Edn., College of Agriculture, M. A. U., Parbhani. Paper presented in National symposium on "Role of scientific research and its management in accelerating socio-economic transformation." September 19-20 IARI New Delhi.

1.9 Animals :

One-fourth of the total respondents had no animals. Thirty six per cent respondents were having animals upto 5, followed by 23.22 per cent and 16.12 per cent respondents having animals between 6 to 10 and above 10, respectively.

1.10 Visits to towns :

Information on visits to town in season revealed that, 63 per cent of total respondents visited 3-5 towns in a season. This was followed by 31.22 per cent and 6.66 per cent tribals who visited 2 times and upto 5 towns in a season respectively.

1.11 Extension contacts :

Eighty three per cent tribal farmers know the extension staff, namely village Development Officer, Agricultural Officer and Block Development Officer by name and by designation. Thus these farmers have developed contacts with extension staff whenever these officials, pay visits to the villages.

2. Awareness knowledge of schemes under Integrated Tribal Development Project :

About eighty nine per cent of respondents (88.88) had full knowledge of soil conservation schemes. The percentage of respondents having adequate knowledge of Tribal Co-operative societies and Ashram schools was 85.56. The schemes for Animal Husbandry and Dairy, use of insecticides and pesticides, use of seeds of hybrid and high yielding varieties, use of fertilizers, distribution of milch animals, establishment of central nursery, plantation of timber trees and purchase of electric motors were either partially known or not known to respondents. Thus the impact of Integrated Tribal Development Project on tribal farming was not uniform if measured in term of knowledge of the different schemes to the tribal farmers.

3. Utilization of schemes under Integrated Tribal Development Project and adoption of agricultural technology :

Almost all tribal farmers have used the seeds of hybrid and high yielding varieties of crops and also purchased fertilizers. Ninety three per cent respondents got their land levelled from the scheme of soil conservation. The benefit of Ashram schools are being taken by 90 per cent respondents. About 2/3rd respondents utilized the loan facilities provided by tribal co-operative society. The other schemes like distribution of poultry birds, plantation of timber trees were utilized by a very few respondents.

4. Relationship of Independent and dependent variables :

The variables namely land holding and farmers' contacts with extension staff were significantly related to adoption of farm technology both before and after launching the Integrated Tribal Development Programmes. The independent variables namely age, education, annual income and knowledge about scheme were not related significantly to adoption of technology. The correlation coefficients between these independent variables and the adoption were insignificant. Thus the barrier of land holding and farmers' contact has been removed by the efforts made by the project staff.

The mean value of adoption of Gond tribe was 45 and was highest as compared to Andh and Pardhan tribes. There was increase in adoption level in all three tribes after project implementation.

5. Attitudes of tribal farmers towards the Integrated Tribal Development Programmes.

More than half (53.89 per cent) of the tribal farmers hold favourable attitudes towards the Integrated Tribal Development Programmes. In the remaining respondents 44.44 per cent expressed unfavourable attitude towards the Integrated Tribal Development Project. About 2.00

per cent tribal respondents have not yet formed either favourable or unfavourable attitude.

The correlation coefficient between attitude of farmers and their adoption was also calculated. The correlation coefficient (0.68) was significant which concluded that the favourable attitude of respondents towards the Integrated Tribal Development Programme causes better utilization of programmes/schemes.

6. Consequent socio-economic changes due to adoption of farm technology :

Seventy per cent respondents opined that, their income was increased by the use of technology and due to this increased income, their social status was upgraded. Forty six per cent respondents incurred more on marriages of their relatives and friends. Thirty six per cent respondents expressed that their contacts with officials were increased because of the Integrated Tribal Development Programmes. There were also changes in economic aspects, also, like increase in expenditure on food item (92.00 per cent) and repayment of loan (57.00 per cent). The changes were also observed in respect of investment on animals and immovable property.

7. Suggestions given by tribal farmers for better availment of schemes under Integrated Tribal Development Project :

The tribal farmers have suggested that amount of loan given for crop production be increased up to the total cost of cultivation. The 51 per cent respondents suggested that they must be provided with detailed information about rearing of cross breeds. Forty two per cent respondents expressed that the information about loan for agricultural purpose should be given before onset of monsoon. Being inaccessible area in rainy season farmers did not obtain required inputs placed at distant places, therefore, 21 per cent respondents suggested that the inputs required for crop raising should be made available within the village. Training

in respect of use of technology and free supply of inputs were also some of the suggestions given by 12 and 7 per cent respondents respectively.

8. Implications :

The illiteracy percentage was found more in tribal farmers. Adult education classes for farmers be organized and the content of teaching should necessarily have some aspects of tribal development programmes.

The social participation of tribal farmers was low, so as to increase active participation of farmers, extension personnel must encourage all the tribal farmers to take part in social organizations. The persons incharge of organizations should launch "Member enrolment programme", so as to bring as many tribal farmers as possible in their folds.

Tribal farmers were found borrowing loan from private money lenders. Thus they get exploited by them. The present net-work and function of authorised agencies like Banks, tribal co-operative agencies should be intensified and tribals should get loan in their villages.

It was observed, in the present study, that the tribal farmers had low awareness knowledge about programmes carried out under Integrated Tribal Development Project. There is need for intensification of efforts of extension education in the area. The training classes for farmers be organized in each village to develop better understanding of the programmes among farmers and acquire necessary technical knowledge. The use of audio-visual aids in training will facilitate effective Communication of programmes.

The adoption of recommended farm practices like seed, fertilizer and insecticides was low. It is

therefore, suggested that the required inputs be made available in village which are placed at taluka place. The suggestions given by respondents like increase in loan amount, timely supply of loan and easy loaning procedure be implemented for faster adoption of farm technology.

The tribal farmers be informed and convinced about the benefits of Integrated Tribal Development Project meant for them only. The tribal leaders and tribal farmer training classes will facilitate to convert unfavourable attitudes to favourable.

Inputs were inadequately and untimely supplied. Therefore, there is a need for improving the supply of inputs and strengthening the distributing machinery. The supply and service agencies should supply inputs in village well in advance of onset of monsoon.

AGRICULTURAL DEVELOPMENT—AT WHAT COST TO ALLEVIATE PROPERTY

C. D. SINGH

Introduction

Poverty alleviation is a major problem in the Less Developed Countries (L. D. C's) where the majority of the world's population lives. An attempt is being made in this paper to examine the problem of poverty and its alleviation through agricultural development, the relative merits or drawbacks it holds, and in the costs it involves to the countries advocating it. A very large population (70%—80%) in the LDC's lives in the rural areas and depends mainly on agriculture as its income. There are the poor who depend on what nature bestows, adequate rainfall and absence of pestilence and life is either luck or a perpetual gamble in the monsoons for them. The World Bank had estimated in 1977 that 60 % of the world's people were in rural areas. The number swells to 80%, if Africa and Asia, where poverty is rampant, are considered as a group. Even by 2000, AD the estimates are at 50 % in the rural areas. The magnitude of the problem is forcefully related if we realise that the people below the poverty line were 94%, 58% and 48 % in Bangladesh, Pakistan and India. (figs. of 1970).

We have given the dependence on agriculture in terms of land, earnings, GDP, value added etc. in our assessment. We have also given the types of agricultural lands available and inputs at the primary, secondary and

the tertiary sectors; there are limitations in this as figures are not always available or may not be the latest. The best use of available figures has been made in our analysis.

Premises

We would make a few concepts clear at the outset. By "poverty" we mean the condition of rural families with incomes which deprives them not only of the minimum requirements of calorie intake (2,250 calories per day per capita) but also of certain basic necessities of life like food, clothing and shelter. We would include the ultra poor also (1).

Agriculture development has different facets according to the emphasis given by various countries. In particular it includes arbo-riculture of the type of rubber and oil palms in Malaysia, and coffee in Kenya and Malaysia a peculiarity in these countries only, the types of agricultural lands, soils and agro-climatic conditions will be explained where relevant.

It may be true that labour in industry has increased in the last 30 years by two and a half times whereas only one tenth has been taken off the agricultural sector (2). The nett output value in agriculture was 100 % per worker in 20 years but in the same period it was 300 % in industry (3). One argument is that the excess labour in agriculture needs to be taken off, lest it lead to under-employment or widespread unemployment, making the rural poorer. In

Malaysia, it has been estimate that persons of working age are increasing at the rate of 2.2 to 3.5 % which rate cannot be slowed down even by instant fertility control, for the next 15-20 years. M. Lipton feels (4) if anything, population tends to catch up with increased food production which can be seen from the figures below for India. (China seems to be tiding over the problem) :

Growth Rates of Agriculture and Population (5)

	1952-64	1965-78	1978-84
INDIA--			
Population	2.0	2.2	2.4
Food	2.2	3.4	2.6
CHINA			
Population	1.8	2.9	1.3
Food	1.8	2.9	4.8

The allieviation of poverty can be through the development of the primary sector, or the secondary and tertiary sectors. The net advantages have to be established, like, the faster way to crease the GDP is the absorption of labour and the terms of trade in developing the sectors. Perkins, for instance, feels that all over the world the (excess) farm hands have been turned into industrial workers (urban workers) to remove rural poverty; China has been trying otherwise, but, "there is no reason to think that China has found an acceptable alternative". (6).

[Secretary, Tribal Development Department, Bombay-32.]

Foot-notes :-

1. Lipton, Michael, "The Poor and the Ultra-Poor : Characteristics and Policies", January 1984.
2. White, Gordon and Wade, Robert, *Developmental States in East Asia*, IDS Research Report Rr 16, 1985.
3. Ibid.
4. Lipton Michael, "The Poor and the Ultra-Poor : Characteristics and Policies", January 1984.
5. 'China', in *The Far East and Australasia* 1987, Europa Publications.
6. Perkins, Dwight and Yusuf, Shahto, "Income Distribution", ch. 6, *Rural Development in China*, Johns Hopkins University Press, 1984.

In another sense, the cost that a country has to pay is the extent of its dependence on foreign aid, either for import of food or for its defence. India, Malaysia and Pakistan have deliberately chosen different paths in this regard, the reasons for which would be beyond the scope of this paper. We would attempt an analysis of these policies in so far as they alleviate poverty or otherwise.

A strong case is made out for industrial development by the W. B. report of 1949, quoted in its latest report of 1987. It states... "capital should be applied where it brings maximum return". It has been found by it, that for a country to develop, it has to raise productivity and income and this can only be achieved through industrialisation, because this helps develop skills, transport and communications.

There is ample evidence that the poor are concentrated in the rural areas of the LDC's which is why there is a demand for agricultural development. 60% of the world's population, 80% of the Asian and African population (7) and 77% of the population of India is rural (8). By 2000 A. D. the decrease in the world rural population will be 10%. In these countries, 75% to 90% of the labour force (and 50% to 70% in the middle income countries) is agricultural. In India 25% of the agricultural labour force is landless.

A demand for accelerating agricultural production alone, does not help us. We are told that food production in tropical countries with surplus labour is only a small part of world food production to the extent that Asia and Africa together produce

only 20% of the world's food. Some countries want to accelerate the production of commercial crops; W. A. Lewis says, "the prices of tropical commercial crops will always permit only subsistence wages until, for a change, capital and knowledge are put at the disposal of subsistence producers to increase the productivity... for home consumption". (9) Lewis further tells us that the gap between capitalist wages and subsistence earnings is more than 30%, which would discourage investments in agriculture to help the poor.

The situation appears more depressing in an economy where labour is available in almost unlimited quantities; for "in the classical model, the unlimited supply of labour means the capital/labour ratio can be held constant for any quantity of labour". We again quote here Lewis, for the reason that the example comes up in these pages again and again; Two countries, A and B, produce subsistence level of food and are not trading in it; country A also produces steel and country B produces rubber and these products are traded. If A increases productivity in both food and steel three times, earnings in A will be three times those in B. If B also increases its productivity three times, but only in rubber, its workers do not benefit, as they still earn 1 food, whereas the workers of A benefit, as they now get 3 rubber for 1 steel. If we assume that B increases its production of food three times with no increase in rubber the exchange price would be 1 rubber is equal to 3 steel. So workers in A are worse off.

Thus we see that workers in A country benefit if productivity in B increases in the product which is traded, whereas they are worse off, if B's productivity in food increases. Workers in B benefit only if their food production increases. Increase in the production of rubber is lost in terms of trade and does not benefit the producing country.

It is no wonder that some economists feel the rural poor are the most disadvantaged in society and it is these disadvantaged that have to be brought out from poverty. John Teye believes this is primarily due to the "urban bias" which has existed all along and for a variety of reasons the poor are further impoverished because of this bias.

Apart from the Colonial Empires which led to the impoverishment of the rural areas in particular, development strategies had often neglected the rural areas until recently. It is only now, the vast majorities of the poorest are projected in a light to show them as, "potential resources rather than a burden".

Kenya's Struggle in Sustaining its Economy

Diana Hunt describes Kenya in the 1984's to be on the brink of a major human crisis. (1) It is a country of crystalline rock on the equator, of extensive erosional plains (2) and critical rainfall. It grows a variety of food crops of which maize and sorghum are the important ones. Coffee, tea and sisal are the principal cash crops. Kenya's limited land and high rate of population require intensification of crop production. It has been thus a net importer of food crops in most years of 1980's, though an exporter of maize in

Foot-notes :-

7. WB-1977.

8. "Eco of Maharashtra".

9. W. A. Lewis.

1. Hunt, Diana, *The Impending Crisis in Kenya : The Case for Land Reforms*, Chs. 1, 5, 7, Gower Publishing Co. Ltd., 1984.

2. "Kenya", in *Africa South of the Sahara* 1987.

1983 and 1984 (3). Agriculture is the main occupation and source of income of the majority of the people; (yet the service and manufacturing sectors are important enough for its development) 78% of the working population makes its living on the land, 22% of the people in paid employment are in the agricultural sector. Agricultural economy is so debilitated that more than one-half of total agricultural output is subsistence production. The similarity in agriculture and its physical features is striking. You substitute "India" for "Kenya" you need hardly to make any changes!

Kenya's limited land requires intensification of crop and livestock production. Milk production takes 47% of the farm land, and maize and beans, 25%. Together they produce 43% value of agricultural commodities. Coffee, tea and vegetables take up 5% of farm land but produce a remarkable 37% value of agricultural commodities. When we examine its problems further, we find they are the same which plague other developing nations (Malaysia, India) low world prices for its tea but high prices for petroleum products and other imports lead to a balance of payment problems. In other words it does not pay to be a predominantly agricultural economy is what may be said of it.

The dilemma of Kenya is that creation of a new job in the non-agricultural sector cost £16,000 (4). If all the £23b savings went to finance invest-

ment in the modern sector only 1.4 m new jobs could be created in the next 15 years, leaving 6 m workers jobless in 2000 A.D.; this is the analysis of the Kenyan Government. It concludes that because of the limitations of capital, most of the jobs will have to be created in the agricultural and informal sector. In addition, small scale industries and services will have to be created on farms.

Kenya feels that its industry needs to be re-structured to be more competitive against imported goods and the domestic market for industrial goods must be expanded. Expansion is possible only if 80% of the population, now in rural areas, earns more, which is through agriculture. The creation of a prosperous agricultural sector becomes of prime importance to Kenya.

There are conflicts which face Kenya. It has to increase food production for attaining food self-sufficiency and have agricultural production for exports to increase foreign exchange reserves for economic growth. Exports suggest this conflict can be resolved by sound management of agriculture. Planned shifts in land use can give larger gains from agriculture. We also notice (TE) that the fertiliser consumption of Kenya is the poorest—3,76,000 gms per hectare, in 1984. Since 1970's Pakistan and India have overtaken it in the case of fertilisers. Except in machinery and transport, the value added has fallen or is the

same for food and agriculture, chemicals and other products. In all other countries the total earnings as percentage of value added has gone up in 1970, 1983, 1984, 1985 (except Mexico) but in Kenya it has gone down in 1983 and has recovered by only 1% from 46%, but is still below the earnings of .53% in 1970. As against (1436 m of imports its exports were only (976 m the largest imports being of fuel followed by other manufactures.

Kenya is in the grip of an economic crisis but what Hunt had said has not been proved true so far. Being a land with free access to the sea, it should not be impossible to increase its exports to its advantage. The choice appears limited.

Malaysian attempts at alleviating Poverty

In the words of the Malaysian Government (1), agriculture represents the single largest and most important sector in the Malaysian economy. The rural population, like that of India has been very-high; 65.8% in 1980 62.6% in 1985 and is estimated to be 59.3% in 1990. It (agriculture) accounted for 40% employment, 23% of the output and 35% of export earnings in 1982. All these figs. have seen a decline in recent years. That government is making a determined bid in helping the rural areas would be clear from the investments in the rural sector given below : (2)

Foot-notes —

3. Ibid.

4. In Britain it would cost £860 m to create 4500 jobs in the Boeing Co. (Daily paper), dt. 24-3-88.

1. NAP of Malaysia.

2. Statements of Malay Government.

	5 Year Plan ending 1980	5 Year Plan ending 1985	5 Year Plan ending 1990 (estimates)
1	2	3	4
Paddy price subsidy ...	M \$ 126 m	M\$ 430	M \$ 364
<i>Utilities—</i>			
Public Utility Services (Rural).	43%	51%	72%
<i>Coverage of rural population supplied with—</i>			
Rural Electrification ...	48%	68%	76%
Sanitary latrines ...	48%	68%	90%
The decline in rural : incidence of poverty is	58.7%	47.8%	24.7%

How has this decline been achieved ?

A deliberate attempt was made to decrease the pre-dominance of agriculture and increase the share of other sectors. It is "a normal process of the structural change that accompanies economic development, in which other sectors, especially manufacturing, grow faster" (3). Malaysia has traditionally depended on its commercial agricultural products and the expenditure on the agricultural sector maximised (at 30% of total plan expenditure) in 1966-1970, which was coupled with the rising prices of rubber (from 1.7% annually in 1971-75 to 16.6% in 1976-80) (4); and palm oil. Later the loss in the trade of commercial crops led to greater attention to the manufacturing sector the share of agriculture has been scaled down to rest at 18% in the current plan. Malaysia's trade was primarily with industrial market economies and some change has been made from 56% to 52% in the period, 1965-85. The shift to manufacturing is perceptible and desirable to alleviate poverty, as the returns in terms of value added in manufacturing is three

times in 14 years (5) and only double in the same period for agriculture. This may be desirable also as the value added in agriculture fell by 9% (6).

The Malaysian Government soon found that the expansion of the industrial sector was slower than visualised (1971-90) (3). The population was increasing rapidly since 1965 (2.5%) (15) and is likely to be 21 m in 2000 A. D. from 16 m in 1985. It is necessary for agriculture to absorb this excess population; but this has its constraints in the present shortage of labour industry contradiction low returns, uneconomic holdings, traditional methods of production etc. The National Agricultural Policy of 1984 visualises :—

(a) Maximisation of farm incomes.

(b) Increased production of traditional crops.

(c) Promotion of potential export crops.

(d) Increased production of food and industrial crops.

(e) Increased rice productionⁿ for food security.

To sustain agriculture M\$ 896 m price subsidy has been paid during 1981-85 for paddy and M\$ 430 fertiliser subsidy. For 1986 alone the price subsidy was \$ 185 and the estimated fertiliser subsidy would be about \$ 73 m. Perhaps structural changes, always very difficult, as in India, need to be made first, in agriculture. Industrial/manufacturing sector has proved its competence on the other hand; both the GDP and the export earnings have declined from 1965 to 1985/88 the average, holding in agriculture being only 1.4, more and more forest lands are being cut down and replanted and rural areas relocated (as shown in fig. 1 attached). The policy of deforestation of prime natural forests, one of the finest in the world, cannot be continued for long and other ways have to be sought. What may be satisfying is, the poverty line in the rural and urban areas today is the same.

3. National Agr. Policy.

4. Jomo, K. S. and Ishak Shari, "Poverty Eradication Programmes, in *Development Policies and Income Inequality in Peninsular Malaysia*, Institute of Advanced Studies, Kuala Lumpur, 1986.

5. 1970-84 (W. B. Report).

6. Table 27.

S. Korean Wonder

The development of Korea in the past 40 years and its emergence of a major economic entity reads like a classic success story, after the devastation of the second war and colonial dominance. It has many similarities with India's development and yet the single largest difference is its resounding success and its tiny physical size in comparison with India.

70% of undivided Korean area is forested and is rich in iron, copper, lead, and minerals like gold, silver, etc. are also found. In 1970 60% of the population was rural (1). In 1985 65% of the population was urban (2). Density of population is high (416 per square kilometre-1985) (4) which was expected due to the doubling of its population in 30 years (1954-84). Early in the planning history of South Korea, it gave importance to agriculture by ensuring high rice prices, the staple crop of Korea. It gave importance to land reforms right from 1947 (LRA-1947, Tenancy Abolition Act, 1948) and followed it up by Intensive cultivation. This was necessary because of the very low holdings of households at 1.092 ha. Governments also subsidised fertilisers and pesticides. Its average rate of utilisation of fertilisers is 370 kg/ha. We must remember that South Korea has 66% of its area designated as forest and only 22% land is cultivated, hence success in agriculture is of great importance.

Korea has managed its economy with a series of 5 year national plan in much the same way as India's 5 year plans and almost for the same periods.

It has given broad outlines of action of various sectors and laid down their rates of growth of GNP, industry exports, etc. and the extent of Government participation in the mixed economy which it adopted. In the very beginning it laid the infrastructure in communications and power, followed by better wages in the agricultural sector. Government spending on education, public health and housing was increased to help the underprivileged. By 1986 exports were again expected to lead the economy with a targeted growth rate of 11% for the manufacturing sectors, which could successfully compete in World markets. Realising its need to catch up with the industrialised nations, it laid down a growth rate of 18% for machinery and electronic industry. This can be favourably compared with Britain's growth rate.

The interesting point is that these recent targets are well within its achievements. Sometime in the late 70's there was some set back in its development when its GNP fell from 6.5% to 5.2% (1980) because of a world-wide recession and an increase in petroleum prices. The real GNP rose by 6.6% by 1981 with a fall in petroleum prices and interest rates, and a rise in its exports. Korea was able to surge forward in economic development among other reasons, because of the large dose of economic aid it received in the fifties (1953-58) after the Korean war, and the higher imports and exports, rates of savings and rate of growth.

What marks out Korea from other countries is that it achieves what it sets out to get with determination. This can be attributed to an "abundant supply of highly skilled, highly

educated and disciplined labour at low wages", and an eagerness to imbibe the best and most modern technology.

It will be noticed we have made few references to agriculture apart from the basics necessary to explain its part in national economy. Food is vital in any economy, yet we notice the stress and pursuit has been with regard to industry and manufacturing sector. These and the development of the secondary and tertiary sectors have led South Korea to be an economy with a high rate growth, probably the highest amongst the countries under review.

Mexico's Limits

In the countries we have taken up for study, Mexico is the 3rd largest with the 4th largest population. It has the oldest civilisation in the New World where agriculture was practised 9000 years ago. If we see the available figures (T1) it had the highest GNP per capita in 1985. Its population doubled in 1970 in 20 years with 51 m souls. It stood at 78.8 million in 1985 with an average annual growth rate of 2.7%. Unlike the LDC's population it is, largely found in urban areas (50%) rising from 10 m in 1950 to 50 m in 1984 (1); a tremendous increase for any country. There are other equally pressing problems facing it. It has an over valued currency, a high rate of domestic inflation and a deficit in the balance of payments and a country where wealth is very unevenly distributed. About a half of its labour force has been either unemployed or under employed. Mexico's stability was seriously affected by these problems.

Foot notes :-

1. Europa.
2. Europa.
3. Also see Tables.

Although the agricultural sector gave employment at 37.6% of the working population, it contributed only 9.6% of the GDP (1983), (ILO) (2). The WB statistics show the average annual growth rate of agriculture which was 3.2% for 1965-80, fell to 2.3 during 1980-85. During its economic crisis (1980's) various sectors of the economy (construction, manufacturing and mining) reacted erratically. Government directed to put its scarce resources in agriculture which was the only sector which could give a positive growth of 3.4% (1983).

Fortunately there was favourable weather and a spurt in prices of Mexican exports. Mexican agriculture has many drawbacks. One third of the country is officially classified as grazing land. Large cattle ranches still survive in the North, however animal husbandry contributes less than 1% to the GDP Mexico being so close to USA it is natural its policies are influenced by its powerful neighbour. In the development model we have supplies of food and cheap labour move to the urban areas (3). Unfortunately the labour which moved to the urban areas could not be absorbed by the industrial sector. At the other end the small farmers and peasants were destined "to remain on the margins of society" (4) because development did not cater to them. We take recourse to the premise of Cynthia Hewitt (4) and many others, that purchasing power of both the urban and rural people must increase simultaneously otherwise there is a probability of the industrial

sector stagnating. The Government's "green revolution" was followed by "SDM", the Mexican Food System and was linked with the development of the capitalist agriculture in the irrigated zones (5). It had little impact among the majority of rural Mexicans and estimates show one third of them had no possibility of producing enough food even for sustenance (6). By 1970 it appeared there was no more land to distribute. What had to be produced would have to come out of better land and water management techniques. It appeared that the economic system could not cope with the agricultural output which could not sustain the peasantry. An attempt was made with limited food subsidies, which have given some relief to the urban and rural poor (7). Urban expansion has affected agriculture by invading prime agricultural land.

Failure to meet its targets has put Mexico in a difficult situation. Encouragement is being given to Companies which generate foreign exchange. It has been able to extend the period of repayment of its public debt and is so trying to reduce its dependence on the U. S. A. Increased agricultural production with the industrial sector responding positively, both, for home and foreign consumption is the difficult task before Mexico to the accomplished.

China shows ways to Alleviate Poverty

The 7th plan of China (1986-1990) envisages an increase in annual output by 12% which

should be able to give employment to all those who stand in need of it, i.e. 30 m people. The record of China's development, especially in agriculture is impressive and has led to substantially decreasing the poverty of the rural people. Whether its methods are worth emulating and are easy to replicate is another matter.

China started with its land reforms in the late 1940's and early 1950's leading to significantly decreasing rural poverty by doubling the incomes of the poorest 10% and raising by 90% the incomes of the poorest 20% (1) and the top 20% had less than 17%. We need not go through the history of establishment of the Peoples Republic, but China is said to have eliminated rural poverty... without industrialisation and urbanisation... through the path of radical reform, as aptly put by D. Perkins and S. Yusuf. They feel the incomes of the rural were raised by the redistribution of the former landlord's income. This is the contrast with what is generally suggested of having "massive investments of concrete and steel in poor rural areas".

70% of Chinese population is in the countryside. China's total cultivated land is less than 11% (1), 33% is grassland, out of which only 23% is exploitable. Forests cover a very small area of 12% which also explains why its agriculture is intensive like the kitchen garden. It is this fragility of its ecology which had led Perkins and Yusuf to remark that China's 100 million hectares of arable land, part of which are

Foot notes :-

1. Europa
2. Europa.
3. Alvarez, "The Development of Mexican Agriculture" (1876-1980).
4. Ibid.
5. Redcliff, M. "Agricultural Development in Latin America since 1960 : the Unsustainable Options," Pergamon Journals Ltd., 1987/Redcliff, M. "Agriculture and the Environment : The Mexican Experience George Philip (ed), 1988.
6. Ibid.
7. Ibid.
1. Perkins, Dwight and Yusuf, Shahid, "Income Distribution", ch. 6, *Rural development in China*, Johns Hopkins University Press, 1984.

semi-arid, are simply not productive enough-even to achieve high annual incomes through agriculture alone. On the other hand, we have E Lim and Adrian Wood state, 3 to 5 million hectares, of "wasteland" are suitable for annual crops (2). Apart from this, large areas in hilly and mountainous regions need to be exploited further. Expert systems like the one being examined for the Loess Plateaus need to be considered if agricultural development is not to be moribund in difficult areas (3).

Lately there has been remarkable development in agriculture and incomes in rural areas were rising to an extent that urban workers were receiving less and less of the value added of the industry (1). The annual growth rate in 1980-85 was three times that of 1965-80, at a time when the growth rates were decreasing in all countries under examination, with the exception of Korea. Mao had emphasized grain production at the expense of industrial and forestry crops. The area under grain fell by 6m hectares after 1978, but in 1985 agricultural output (including rural industry) rose by 13% over 1984. (The reason for mass anxiety is understandable if we remember that 4/5 caloric intake is from grains in China). Profound changes were occurring health was dramatically improving, incomes rose significantly only among the poorest quarter of population, farm output also rose. Agriculture was being totally transformed from collectivist to family farming. In 1985-21% of its exports were agricultural, although it imports about 10,000 units cereal since 1974. The increases have been as follows in the period 1949-80 :—

grain-181%, cotton-509%, sugar yielding crops-928%, oil bearing crops-200%.

Another estimate shows per hectare increase in grain production from 209m tonnes to 315m. tonnes and further to 395m. tonnes. Peasants incomes have more than doubled in 3 years. The agricultural GNP is to grow at 4% and industry at 7.5%. The rate of investment will go upto 30% which will result in an increase of 5% per annum in living standards.

The Europa report believes that China is on the course to meet its ambitious target, announced in 1982 of quadrupling the value of its annual agricultural and industrial output by 2000 AD. After all, it has made large investments in large scale industry and infrastructure related to it for two decades from 1950 to 1970, to keep pace with agriculture.

India's Plan to Alleviate Poverty

India, a continental country being the third largest among the developing countries and the second most populous in the world, has problems which are continental in magnitude. Its economic structure shows it remains primarily rural and agricultural. Its rural population now stands at 76.69% (1981 census) (1). It has attempted to come to grips with the problem of poverty through a planned process embodied in its 5 year plans.

A reduction of the people below the poverty line to less than 10% was envisaged by 1994-95. The strategy is to preferably absorb large masses of rural population in agriculture. A similar approach is found in

other LDC's also, because 70-90% of their labour force, and 50-70% of the labour force in the middle income countries is found in the agricultural sector. Pramit Chaudhary (2) estimates about 6% of the adult labour force in the rural areas to be unemployed. The numbers will rise to 23% if under employment is taken into account.

India's ecology has been gradually upset seriously since the last few centuries, which process was accelerated during the colonial days of the country. Little natural vegetation survives in the plains, or in the East or West coasts, deltas and coastal strips (2). The land variations are from deserts to thorn scrub, with dry deciduous forests to moist tropical deciduous forests and more tropical wet evergreen forests also.

Agriculture development is fast reaching its limits of exploitation in some ways e. g. intensive cultivation in the North forming the granary of India and tapping of ground water. The area under agriculture rapidly expanded under the Grow More Food Campaign till the 1960's, and has now nearly reached its maximum. The competition of food and non food crops has also sharpened with fluctuating food-grain prices and increase in irrigation and availability of fertiliser. Yet India's yield per hectare is probably the lowest. In comparison with China where the yield is 2.1 compared to 1.6 of India and of paddy 4.4 to 1.6 of India (3). Although India is a major producer of rice, ground-nuts, sugarcane and tea, its share in the world market is low.

In order to tackle the situation its Government feels that programmes for self employment and

Foot notes :—

1. Chira—"Long term development issues and options".
2. Once a fertile area it is degraded due to ecological destruction and plans are under consideration to restore its productivity.
1. Maharashtra Govt. "Economy of Mah".
2. Europa "The Far East and Australasia".
3. China Government figures.

wage employment (in public sector?) will need greater investments; and while the increasing population (1.8% for 1985-2000) needs to be absorbed in agriculture, the other two sectors also have a role to play: "poverty alleviation and rural employment oriented programmes should sure the kind of development that would shift a sizeable part of the rural population from agriculture to the secondary and tertiary sector." We can see a lurking apprehension here that agriculture development alone cannot deliver the goods. We are told that if a dent is to be made in the conditions of rural poverty, there needs to be production of consumer items in the rural areas with assured marketing for them (e. g. handlooms).

Government also speaks of co-ordinated development of "industry and agriculture lest the demand by the industrial sector workers for more food increases the prices of food commodities" Shortages of food grains were met with substantial imports in the past (22% share of food graining in imports-T12). Today one of the major goals of agricultural development is food self sufficiency; food imports are to be greatly restricted if not totally ruled out. If it is accepted that excess labour has to be taken off agriculture as stated earlier, it only lends credence to Adrian Woods' assertion that agriculture alone will not help even to achieve high rural incomes; a statement made with regard to China but is seen to apply equally to India. Comparing India with China once again it is seen we are far behind it, although we had an initial advantage over it. India produced 63 mitanes of paddy in 40 million hectares while China produced 148 mitanes in 33 million hectares; and 26 mitanes of "other" crops in 60 million hectares

against 59 mitanes in 34 m hectares produced by China. The sown area for sesame and peanuts went down in China, but the production went up. When we had comparably bad climatic seasons, both countries suffered bad harvests in 1959, 1960, 1965, 1968 so variations during good and bad years may be comparable without giving the benefit of good seasons to China when India had drought (4).

Dry farming is expected to play a greater role in production by estimating the production of sorghum to increase like that of wheat in the past. It is doubtful if the growth rate of wheat can be shown to be appreciable if the irrigated areas of the "granary of India" in the north are excluded. The observations made by Adrian Wood are so remarkably applicable to India, that they are once again quoted, "China's 100 m hectares of arable land, parts of which are semi arid, are simply not productive enough ever to achieve high rural incomes through agriculture alone". Dairying is also suggested to be encouraged as a further thrust in increased dry farming (5). It has yet to be established that grass lands are of greater economic benefit than used as single crop lands.

Just as the production of wheat ushered in the Green Revolution, it is now considered rice can do similar wonders if its production in various states is seen :-

Punjab	...	3200 kg/ha
Haryana	...	2800 kg/ha
UP	...	1490 kg/ha
Bihar	...	1130 kg/ha
Bengal	...	1560 kg/ha

Precisely for the reason of varying agro-climatic conditions the experiment is not so easily replicable as is visualised. If

land reforms could stimulate agricultural production, (this is strongly felt by experts of Kenya) then India has done little under its Ceiling law. Only 2% of cultivable area was declared surplus. Out of this 2.97 m. hectares, 2.36 m. hectares were taken possession of and only 1.82 m hectares were distributed.

The economic development of India is hardly appreciable. Its GDP increased less than 4 times in 20 years (1965-85), whereas economies which were disrupted like Mexico had increased their GDP 8 times; even Pakistan had a 5 fold increase and China was way up with a 40 fold increase (T3). Economists also tell us that an assured growth rate was actually 5% in the mid 80's, although the growth rate for the past 10 years was 4% with other countries allowing substantial growth rates of 10%, or at any rate between 6% and 7% in the 60's and early 1970's, it confirms the poor performance of India. The comparison Mrs. Ahluwalia feels is not wholly fair. Growth potential of the developing world as a whole slowed down since the mid 70's. We might as well say our poor will have to stay poor a little longer, because a number of countries also remained poorer. What is held as a cheering aspect is that India's growth rate was 5% during 1981-86 when all developing countries taken together grew at only 2.5%. What is important is that it has led to a structural maturity in agriculture and industry which holds out prospects of higher growth in future.

It may now be said here that though fruits of economic development were dispersed throughout society its distribution was rather uneven. Even the World Bank report (1977) concedes the short term effects of fiscal reforms and a movement towards a more market oriented economy can

Foot notes :-

4. China Government figures on net import of foodgrains.
5. Reports of MPS, (MIDA).

harm the poor in the short run. The report has no clear evidence that "policies directed at industry can be any better oriented to the alleviation of poverty than policies directed at other sectors". It makes too bland a statement that "economic reform undoubtedly benefits the poor in the long term". If this is any comfort, it is in the increase in employment, when there is a decrease in monopolies in economy and allowing small business and industry to operate in larger numbers. This may lead to lesser capital intensive industries and stimulate employment (and more investments) by encouraging the ease of labour relative to capital.

A look at trade shows that India was exporting 26% of other primary commodities among merchandise exports (T-11), which cannot be favourable to us as 57% of our exports were to industrial market economies and only 20% to developing economies (T-13). The growth in industry has been slower than expected. Our industrial progress has been hampered by lack of competitiveness in International markets and by a relatively low level of productivity.

Another drawback is the losses incurred in that sector of the industry which is owned and run

by Government, the Public Sector. It accounts for 30% of the total industrial output and effects the economic development because of its sheer size.

A frontal attack on poverty is now under way by the various programmes which identify the individual households and also take up the development of the locations in the area development approach. It remains to be seen how successful these programmes like the IRDP, DPAP, RLEGP, EGS are.

ADOPTION BEHAVIOUR OF TRIBALS

J. G. KAPGATE*

P. O. INGLE**

Abstract

A study of 131 tribals growing paddy from Bhandara district revealed that 41.22% of the tribals were illiterate and had less than 2 hect. land. Most of the tribals had moderate level of knowledge and adoption of improved paddy cultivation practices. Fatalism and conservatism did not influence tribals adoption level however, sources of information, social participation and knowledge positively influenced adoption of improved practices.

Introduction

Tribals from a sizable proportion of farming community i. e. 2,17,000 in Bhandara district of Maharashtra State. The agricultural business consisting mainly paddy cultivation is lacking far behind the non-tribals. Non-adoption of improved package of practices, small size of holding and low investments capacity have mostly resulted in low productivity of the tribal farmers (Desale et al., 1984).

In Bhandara district despite various governmental and private agencies working for tribals the agricultural development is not as expected. Paddy is the main crop grown by tribals of Bhandara and it is the main source of their livelihood. Improving adoption of improved cultivation practices of paddy is necessary for developing these people and therefore, it was thought necessary to study their adoption behaviour so that concrete implications for future action can be given to developmental agencies.

The investigation was mainly based on the objectives to study knowledge, attitude and adoption of tribal farmers about improved package of practices of paddy crop and to study the correlates of knowledge, attitude and adoption.

Material and methods

The study was confined to Deori tahsil of Bhandara district wherein tribal population is more. There are 77,700 tribals mostly 'Gonds' in Deori block scattered in 137 villages. In all 13 villages were randomly selected and out of these villages 131 tribal farmers were included in sample by advocating in the method of random selection. They were interviewed personally with the help of structured interview schedule.

The variables such as fatalism and conservatism were measured with the help of scale developed by Chatopadhyay et al. (1963). Scales developed by Department of Extension, PKV, Akola for measurement of knowledge and attitude was used. Extent adoption was based on adoption quotient and was measured with the help of following formula.

$$AQ = \frac{\text{Number of practices adopted}}{\text{Total number of practices }^f \text{ lowed}} \times 100$$

Results and discussion

The results are presented in two parts namely distributional analysis and relational analysis.

Distributional Analysis—

1. Socio-economic and psychological characteristics of the tribal respondents.

As seen from Table 1 the proportion of illiterate tribals was more (46.56 %) and very few had more than primary level education. Farming and labour was the main occupation of most of the tribals (93.90%). Their social participation was very poor. The levels of annual income showed that majority had income below Rs. 4000/- only (86.25%). Similarly their economic base was also scanty, as majority of them possessed land below 4 acres (74.81 %) and mostly non-irrigated land. The economic motivation, fatalism level and conservatism levels of majority were moderate i. e. 80.16%, 65.54 % and 57.25 % respectively.

2. Knowledge, Attitude and Adoption Levels.

As seen from Table 2 the knowledge of most of the tribal farmers was moderate about improved package of practices of paddy (83.24 %). However, the attitude of relatively higher proportion of them was favourable for new practices. Although knowledge and adoption was desirable adoption of improved practices was relatively disappointing as 80.15 % had moderate adoption level and 15.26 % with practically no adoption.

Relational Analysis—

Adoption of package of practices

* Post Graduate student PKV, Akola

** Asstt. Professor of Extension, PKV, Akola.

TABLE 3
Correlates of Adoption of package of practices of paddy

Sr. No.	Correlates	'r' values
1	2	3
1	Age	0.2132
2	Education	0.1205
3	Family size	-0.0529
4	Social participation	0.4162*
5	Annual income	0.2588
6	Land holding	0.2371
7	Information sources	0.4678**
8	Economic motivation	0.1370
9	Fatalism	0.0769
10	Conservatism	-0.0804
11	Attitude	0.0363
12	Knowledge	0.6049**

* Significant at 5 % level.

** Significant at 1 % level.

From the data presented in Table 3 it is seen that social participation, information sources and knowledge of tribal farmers about the package of practices was significantly and positively related with their adoption level.

It is clear that higher the social participation higher is adoption, hence involvement of tribals in various formal and informal social organization is needed. Secondly the information sources played positive role in adoption. Bajaj (1985) had also reported similar findings. It may therefore, be concluded that tribals need to be exposed to various information sources regularly. This will facilitate increasing their knowledge of improved practices and ultimately increase adoption. T and V extension personnel are appropriate agencies to intensify their efforts in this direction.

As regards knowledge, it was found to be related positively and highly significantly with adoption of package of practices. Sharma (1982) and Bharswadkar 1971 have reported similar findings. This

confirms that extension agencies need to emphasise on programmes for increasing knowledge level of tribals to boost up acceptance of innovation by them.

It is said that tribals are more fatalistic and conservative; however in the present case these characteristics did not affect the adoption level significantly. Thus, it may also be concluded that if intensive efforts through various sources of information are made to increase knowledge level of tribals then their fatalities and conservative built up do not inhibit much in adopting a new technology. It helps to create favourable attitude towards new technology which ultimately helps for better adoption.

Implications

As it was seen that most of the tribals had low social participation and low information sources, it is necessary to intensify extension efforts for increasing the same. Social participation, information sources and knowledge level played positive role in adoption, hence it is necessary to develop more and more rapport with tribals

and use effective teaching methods to increase their package of practice knowledge. This will increase adoption resulting in more production.

References cited

- Bharswadkar, R. B. 1971, Adoption of new practices by farmers and their psychological characteristics. M. Sc. Thesis (unpub.) MKV Parbhani.
- Chattopadhyay, S. N. and Udai Pareek, 1963, Value orientation Scale, Measurement in extension, Research Instruments Developed at IARI, New Delhi.
- Desale, P. G.; R. G. Patil and D. V. Kesar, 1984, Comparative economics of tribal and national agricultural in Dhule District Tribal Res. Bull. M. S. Pune VI. 2
- Ingle, P. O. 1987, Agresco Report, Department of Extension PKV, Akola.
- Sharma, L. N. 1982, Adoption gap of wheat technology among tribal and national farmers of Betul District of M. P. State. J. N. K. V. V. Res. J. 16. 4: 227.

TABLE 1
*Respondents according to their personal socio-economic and
Psychological characteristics*

Sr. No.	Category	Respondents N=131	
		No.	%
1	2	3	4
I	<i>Education—</i>		
	Illiterate	61	46.56
	Primary	54	41.22
	Middle School	12	9.17
	High School	4	3.05
II	<i>Occupation—</i>		
	Only farming	4	3.05
	Farming + Labour	123	93.90
	Farming + Service	4	3.05
III	<i>Income (Rs. —</i>		
	Upto Rs. 2000	54	41.22
	2001 to 4000	59	45.03
	4001 to 8000	13	9.92
	Above 8000	5	3.85
IV	<i>Land holding (Acres)—</i>		
	Upto 2	44	33.59
	2 to 4	54	41.22
	4 to 6	—	—
	6 to 8	20	15.26
	Above 8	13	9.93
V	<i>Economic motivation—</i>		
	Low	16	12.21
	Medium	105	80.16
	High	10	7.63
VI	<i>Fatatism—</i>		
	Low	22	16.80
	Medium	86	65.64
	High	23	17.56
VII	<i>Conservatism—</i>		
	Low	25	19.09
	Medium	75	57.25
	High	31	23.66

TABLE 2
Respondents according to their Attitude, Knowledge and Adoption levels

Sr. No.	Category	Respondents N = 131	
		No.	%
1	2	3	4
I	<i>Attitude—</i>		
	Low	18	13.74
	Medium	91	69.46
	High	22	16.80
II	<i>Knowledge—</i>		
	Nil	4	3.05
	Low	9	6.87
	Medium	109	83.21
	High	9	6.87
III	<i>Adoption—</i>		
	Nil	4	3.05
	Low	16	12.21
	Medium	105	80.15
	High	6	4.59

LAND USE PATTERN AND PRODUCTIVITY OF VARIOUS CROPS: A CASE STUDY

H. P. RAJGURU and
G. G. THAKARE

Introduction

Next to Africa, India has the largest concentration of tribals in the world. There are all together 427 tribal communities all over India. According to the 1981 census, the population of scheduled tribes is 51.63 millions which constitutes about 8 per cent of the total Indian population (Kokate, 1984). In India, there are States like Madhya Pradesh, Orisa and Bihar where the tribal population is comparatively more. Maharashtra ranks fourth in the population of tribals which according to the census of 1981 is about 6 millions. This tribal population is mainly concentrated in three specific regions of the State, i. e. parts of Thane, Nashik, Dhule, Jalgaon, Pune, Ahmadnagar and Raigad districts of Western Maharashtra, Melghat tahsil of Amravati district of Northern Maharashtra and Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Yavatmal and Nanded districts from Eastern Maharashtra.

According to the 1981 census, the tribal population of Thane district is about 7.29 lakhs which constitutes about 21.76 per cent of the total population of the district. Majority of the tribals in this district are cultivators and agriculture is the main source of their livelihood. However, their agriculture is characterised by small and scattered holdings, improper land utilisation, over grazing of pastures, poor farming techniques, limited credit facilities, low capital investment and inadequate use of inputs.

Almost all tribals are directly or indirectly associated with agriculture and allied occupations. However, they are following the same age-old practices of farming or techniques of crop production. Very little is known about the manner in which they use their resources in agriculture. It was, therefore, proposed to investigate economic aspects of the tribal farming and problems encountered in the development of tribal development in Thane district. The specific objectives of the study were :

(i) to study the land utilisation and cropping pattern prevailing in the tribal area,

(ii) to study the farming practices and level of new technology adopted for crop production by tribals, and

(iii) to study the productivity of various crops grown in the tribal area.

Methodology

The methodology used in the present study consisted of three stage random sampling, namely selection of tahsils, villages and cultivators. Thane district was selected purposively, as percentage of tribal population is relatively more as compared to other districts of the Konkan region.

Selection of tahsils : In all there are 13 tahsils in Thane district. The percentage of tribal population to total population is more in 6 tahsils namely, Dahanu, Talasari, Jawahar, Mokhada, Vada and Shahapur. Out of these tahsils, three tahsils namely, Dahanu,

Jawahar and Mokhada were selected randomly for this study.

Selection of villages : The lists of total number of villages in Dahanu, Jawahar and Mokhada were obtained and two villages from each tahsil were selected randomly.

Selection of cultivators : From each selected village, the list of tribal cultivators was obtained from concerned Talathi and 15 cultivators from each village were selected randomly.

Thus, the final sample consisted of three tahsils, six villages and 90 cultivators from Thane district.

The data were collected by survey method during September 1985 with the help of a comprehensive questionnaire specially designed for the purpose.

After collection of data, the sample cultivators were classified on the basis of size of their operational holding into two groups, viz., (i) Marginal (upto 1 ha) and (ii) Small (1.01 to 2.00 ha). There were no higher size groups of holding.

The data were analysed separately for each group to draw separate conclusions, as well as it was also pooled together for the whole sample to draw overall conclusions for the area under study.

Simple statistical tools such as arithmetic averages, frequency distribution, percentages and ratios were used. Simple tabular analysis was engaged for the comparison of yields among the size groups and within size group of farms.

* A part of the M.Sc. (Agri.) Thesis submitted to Konkan Krishi Vidyapeeth, Dapoli by the senior author.

1. Research Associate, Department of Agril. Economics, Mahatma Phule Agril. University, Rahuri.

2. Professor of Agril. Economics, Konkan Krishi Vidyapeeth, Dapoli.

Results and Discussion

Land use pattern : The land owned land is put to different sample cultivators is given in use pattern indicates how the uses. The land use pattern of Table 1.

TABLE 1
Farm size groupwise land use pattern (Figures in ha.)

Particulars 1	Marginal 2	Small 3	Overall 4
1. Cultivated area—			
(a) Irrigated	...	...	...
(b) Unirrigated	0.69 (61.06)	1.42 (71.71)	1.04 (67.53)
Total	0.69 (61.06)	1.42 (71.71)	1.04 (67.53)
2. Other fallow land	0.01 (0.88)	0.16 (8.08)	0.08 (5.19)
3. Land not suitable for cultivation	0.35 (30.98)	0.24 (12.13)	0.30 (19.49)
4. Grazing land	0.08 (7.08)	0.16 (8.08)	0.12 (7.79)
Total holding	1.13 (100.00)	1.98 (100.00)	1.54 (100.00)

(Figures in parentheses are percentage to total).

It was observed from the table that the total holding was 1.13 ha. and 1.98 ha, in marginal and small groups, respectively; while it was 1.54 ha at the overall level. In both the groups, the cultivated area consisted only unirrigated area. The proportion of cultivated area to the total holding was 61 per cent

in marginal group and 72 per cent in small group. It was about 68 per cent at the overall level. Other categories of land use were other fallow land, land not suitable for cultivation and grazing land. These three categories together accounted for 0.44 ha. in marginal group and 0.56 ha. in small group, while

it was 0.50 ha. at overall level.

Proportion of area operated to total holding : To know the proportion of area under cultivation to total holding of the sample cultivators, the cultivators were classified into four categories on the basis of percentage area operated (Table 2).

TABLE 2
Distribution of holdings according to percentage of area operated

Category 1	Number 2	Percentage 3
1. Below 40 per cent	9	10.00
2. 40 to 60 per cent	29	32.22
3. 60 to 80 per cent	26	28.89
4. 80 and above	26	28.89
Total	90	100.00
Overall Percentage		67.24

At overall level, the percentage of area operated to total holding was 67.24. It can be further noted that the maximum number of cultivators

i. e. 29 (32.22 per cent) were having 40 to 60 per cent of the operated area to total holding followed by 26 (about 29 per cent)

each in the subsequent two categories
Cropping pattern : The cropping pattern followed on sample farms and per cent share of different crops is given in Table 3.

TABLE 3
Cropping Pattern

Crops 1	Marginal		Small		Overall	
	Area (ha.) 2	Per cent 3	Area (ha.) 4	Per cent 5	Area (ha.) 6	Per cent 7
<i>Cereals—</i>						
1. Rice (K)	21.75	54.17	38.70	61.77	60.45	58.80
2. Nagli (K)	5.50	13.70	6.45	10.30	11.95	11.62
3. Vari (K)	1.90	4.73	2.70	4.31	4.60	4.48
Total	29.15	72.60	47.85	76.38	77.00	74.90
<i>Pulses—</i>						
1. Udid	0.80	1.99	3.00	4.79	3.80	3.70
2. Tur (K and R)	7.30	18.18	8.80	14.04	16.10	15.66
3. Wal	0.10	0.25	0.20	0.32	0.30	0.29
4. Gram	0.30	0.75	—	—	0.30	0.29
5. Kulthi	0.60	1.50	0.30	0.48	0.90	0.88
6. Cowpea	1.50	3.74	0.20	3.51	3.70	3.60
Total	10.60	26.41	14.50	23.14	25.10	24.42
<i>Oilseeds—</i>						
1. Niger	0.40	0.99	0.30	0.48	0.70	0.66
Grand Total	40.15	100.00	62.65	100.00	102.80	100.00

The crops grown in the selected area were grouped into three categories namely, cereals, pulses and oilseeds. It was revealed from the table that the cereals occupied nearly 75 per cent of the area under existing cropping pattern. In marginal group, out of total area of 40.15 hectares, 29.15 hectares area (72.60 per cent) was under cereals, 10.60 hectares (26.40 per cent) under pulses followed by 0.40 hectares (0.99 per cent) under oilseeds. At the overall level, cereals and pulses together accounted for about 99 per cent of

the total cropped area whereas the area under oilseed crops was very minimal i. e. less than one per cent (Sahu, 1970).

Among cereals, rice occupied the maximum area in both the groups. It varied from 54 per cent in marginal group to about 62 per cent of the total cropped area in small group. At overall level, it was about 59 per cent. Rice was followed by Nagli and Vari which accounted for 11.62 per cent and 4.48 per cent of the total cropped area, respectively.

Among pulses, the maximum area was found under Tur in all the groups. It was 7.30 hectares (18.18 per cent) and 8.80 hectares (19.04 per cent) in marginal and small groups, respectively, while it was 16.10 hectares (15.66 per cent) at overall level. It was followed by Cowpea and Udid in marginal groups, respectively. Area under Kulthi, Wal and Gram was very low i. e. about 1.5 per cent.

Niger was the only crop in the oilseed group which accounted for less than one per cent of the total cropped area.

Since rice is the main crop of the region, the proportion of area under rice to total holding was estimated and is presented in Table 4.

The overall percentage of rice to total holding was 43.63 per cent, which revealed the dominance of rice crop on these farms. About 52 per cent of the cultivators had 25

to 50 per cent of the area under rice to total holding. Very small proportion of cultivators i. e. about 8 per cent was having below 25 per cent area under rice.

TABLE 4

Distribution of holding according to percentage area under rice

Category 1	Number 2	Percentage 3
1. Below 25 per cent	...	7
2. 25 to 50 per cent	...	47
3. 50 to 75 per cent	...	27
4. 75 and above	...	9
Total	90	100.00
Overall Percentage	...	43.63

Adoption of technology : In order to know the state of technology adopted by the cultivators, the

sample cultivators were classified as the users of the modern inputs and average quantity of inputs

used by them. Cultivators using modern inputs and average quantities of inputs used by them is given in Table 5.

TABLE 5

Distribution of cultivators using modern inputs and average quantities of inputs used by them

Particulars 1	Marginal 2	Small 3	Overall 4
1. HYV seed (kg.)—			
(i) Per farm	...	21.25	24.08
(ii) Per hectare	...	50.00	51.30
Number of cultivators	...	4	27
	(8.51)	(53.48)	(30.00)
2. Fertilizers (kg.)—			
(i) Per farm—			
(a) N	...	—	18.4
(b) P	...	—	—
(c) K	...	—	—
(ii) Per hectare—			
(a) N	...	—	15.20
(b) P	...	—	—
(c) K	...	—	—
Number of cultivators using fertilizers.	—	10	10
		(23.25)	(11.11)

(Figures in parentheses are percentage to total cultivators.)

It was observed from the table that only 27 cultivators (30.00 per cent) used HYV seed out of which 4 (8.51 per cent) were marginal cultivators, while remaining 23 (53.48 per cent) were small cultivators. Per farm use of HYV seed was found to be around 24 kg. at overall level which is very very poor compared with any standards. None of the cultivators from marginal group used fertilizers, however, 10 cultivators (23.25 per cent) from small group were found to use fertilizers that too only Nitrogen and the average

quantity of N used by them was about 15 kg. as against the recommended dose of 100 kg. At overall level, 10 cultivators (11.11 per cent) had applied N at the rate of 3.06 kg/ha, which is very meagre. P_2O_5 and K_2O were not applied by the sample cultivators. Manures, insecticides and pesticides were not used even by a single cultivator. The manure (cow dung) was used by majority of cultivators for preparation of rab and for domestic purpose as fuel. This shows the poor

adoption of modern technology on these tribal farms (Bhati, 1976).

Classification of farmers according to type of inputs used :

Classification of farmers was done according to types of inputs used namely, HYV or local variety seed users and non-users of fertilizers and their corresponding per hectare yields were estimated and presented in Table 6.

TABLE 6
Classification of farmers according to types of inputs used

Particulars	Area (ha)	No. of cultivators	Per hectare quantity (kg.)	Per hectare yield (q)
1	2	3	4	5
1. Seed—				
(a) HYV ...	12.50	27	51.12	23.76
(b) Local ...	47.95	82	51.76	18.47
2. Fertilizers (N)—				
(a) Users ...	12.10	10	15.20	20.50
(b) Non-users ...	48.35	80	—	19.33

It was seen from the table that per hectare yield of cultivators who used HYV seed was 23.76 q. as against the per hectare yield of 18.47 q. obtained with local varieties. The average quantity of per hectare seed used was more or less the same i. e. about 51 kg.

The Classification of farmers as users and non-users of fertilizers showed that the average per hectare quantity of Nitrogen applied was 15.20 kg as against the recommended dose of 100 kg/ha and the average per hectare yield obtained by these farmers was 20.50 q., whereas the yield obtained without fertilizer application was 19.33 q/ha. As the average quantity of fertilizer

application was extremely low, there was little difference in yield obtained by users and non-users of fertilizers. This revealed that the use of HYV seed and application of fertilizer resulted into comparatively higher yields. Therefore, there is wide scope to increase the productivity on these farms with adoption of improved technology namely HYV seed and fertilizers

Productivity of different crops :
Area, production and productivity of different crops according to farm size groups was estimated and presented in Table 7.

It will be seen from the table that maximum per farm area was under rice followed by Nagli, Vari and Tur in both farm size

groups. The per farm production was also found in the same order. The productivity of rice was observed to be 19.34 q. on marginal farms, 19.75 q. on small farms and 19.61 q. at overall level. The productivity of Nagli and Vari was about 8 q. on marginal farms and 6 to 7 q. on small farms. Productivity of Tur at overall level was 8.75 q. This revealed that the productivity of selected farms was quite on par with the average productivity of these crops in the district. This might be attributed to very small area under each of these crops (Singh et al., 1970).

TABLE 7

Area, Production and Productivity of different crops

Crops	Marginal			Small			Overall		
	Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Rice ...	0.46	8.90	19.34	0.90	17.77	19.75	0.66	13.14	19.61
2. Nagli ...	0.11	0.88	8.00	0.15	1.04	6.93	0.14	0.96	6.40
3. Vari ...	0.04	0.31	7.75	0.06	0.39	6.50	0.05	0.35	7.00
4. Tur ...	0.04	0.32	8.00	0.04	0.38	9.50	0.04	0.35	7.75

Expenses on inputs and farm business income from crop production according to farm size groups is given in Table 8

TABLE 8

Per farm gross income, expenses and farm business income from crop production

(Figurs in Rupees)

Particulars	Marginal	Small	Overall
1	2	3	4
Gross income ...	2135.00	4113.78	3085.45
Expenses on inputs ...	58.06	134.41	96.81
Farm business income ...	2076.94	3979.37	2983.64

The gross income through crop production was Rs. 2135 on marginal farms and Rs. 4113.78 on small farms, while at overall level, it was Rs. 3085.45. The actual expenses on inputs were very low. The expenses on inputs included the cost of seed and fertilizers.

It was about Rs. 58.00 on marginal farms and Rs. 134.00 on small farms. At overall level, it was about Rs. 97.00. The farm business income which is a difference between gross income and expenses on inputs, was found Rs. 2077 and Rs. 3979 on small and marginal farms, respectively. It was Rs. 2984 at overall level (Desale et al., 1984).

Summary and Conclusions

The land use pattern prevailing in the study area showed that at overall level, out of total holding of 1.54 ha, the cultivated area was 1.04 ha (67.53 per cent) which was completely unirrigated.

The percentage of area operated to total holding was 67.24 per cent at overall level.

The crops grown in the selected area were grouped into three categories namely, cereals, pulses and oilseeds. It was observed that the cereals occupied nearly 75 per cent area under existing cropping pattern. Among cereals, rice occupied the maximum area in all the farm size groups. Among pulses, the

maximum area was found under Tur, followed by Cowpea and Udid. The area under oilseed crops was negligible.

Only 30 per cent cultivators used HYV seeds. None of the cultivators from marginal group used fertilizers, while 23 per cent cultivators from small group used fertilizers and that too only Nitrogen in a very small quantity.

The following conclusions can be drawn :

(i) There is a wide scope to increase the proportion of pulses and oilseeds in the existing cropping patterns,

(ii) The use of modern inputs i.e. HYV seed and fertilizer can

be increased manifold which will certainly boost the productivity,

(iii) Every effort should be made to provide these inputs to

tribal farms as and when required and with sufficient quantity,

(iv) With an increase in the

productivity, the farm business income will also increase and that will ultimately result in a significant rise in net income.

References

- Anonymous, 1982. Socio economic Review and District Statistical Abstract of Thane District. Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.
- Bhati, J. P. 1976. Small scale farming in tribal areas. Eastern Economist, 67 (9) : 893-894.
- Desale, P. G., R. G. Patil and D. V. Kasar, 1984. Comparative economics of tribal and non-tribal agriculture in Dhule district. Tribal Research Bulletin, 6 (11) : 19.
- Kokate, K. D. 1984. A study on dairy farming system and technological gap in a tribal setting, Unpublished Ph. D. Thesis, NDRI, Karnal.
- Sahu, B. N. 1970. Guidelines for development of tribal agriculture. Indian J. of Agriculture Economics 25 (3) : 224.
- Singh, L. R., J. P. Bhati and V. C. Shukla 1970. Agricultural performance of "Tharus"-A tribal community in Tarai region of U. P. Indian J. of Agriculture Economics 25 (3) : 222.

INDEBTEDNESS OF TRIBAL FARMERS

H. S. PAWAR AND R. P. PATIL

Introduction

The income of the tribal farmers is meagre and most of the farmers are below poverty line, they are always in deficit. It is truly said that the Indian peasant is born in debt, lives in debt and dies in debt, shows that farmers are fully engulfed with indebtedness, this statement is applicable to the rural peasants in general and the tribal farmers in particular. The indebtedness of tribal farmers is partly due to superstitions, blind beliefs and social practices associated with them.

The Government loan facilities for the tribals have not yet solved the problem of tribal indebtedness and bonded labour. People are still running to the local landlords and moneylenders. It is not that the moneylenders advance loans at a lower rate of interest or that they writeoff the loans; it is only because they give money right at the time of need. In tribal areas often the debts descend from father to son and are passed on even to the third generation. In order to

fulfil social obligation and tribal rituals. The tribals become easy victim of exploitation by moneylenders and middlemen. The present study has been undertaken to assess the indebtedness of tribal farmers and their various sources of credit. The study has been designed with the following objectives :—

1. To study the various sources of credit of the tribal farmers.
2. To study the indebtedness of the tribal farmers.

Methodology

The study was conducted in the tribal area of Surgana development block of Nashik district of Maharashtra State. The Surgana block comprises 156 villages. According to 1981 census, the total population of the block is 76,024; most of the population (91.77 per cent) consists of tribals. Out of 156 villages in the block, 15 villages were selected by using 'n' the number method of random sampling for the study. A list

of tribal farmers from the selected villages was prepared. From the list of farmers 200 farmers were selected by simple random sampling method with proportionate allocation.

After selection of the respondents, the data on the different sources of credit and indebtedness of tribal farmers was collected with the help of specially designed schedule.

Results and Discussion ;—

1. Various sources of credit of the tribal farmers.

The cash is available to the tribals normally through the Government departments, agricultural co-operative societies and shopkeepers - cum - moneylenders. The Government loans are available at the interest rate of 6 per cent, the loans from the co-operative societies at a rate of 9 or 10 per cent and the moneylender charges interest at a rate of 25 per cent which may shoot upto 50 per cent as well.

TABLE I

Distribution of tribal farmers by their various sources of credit and the amount of loan advanced

Sr. No.	Loan source	Number	Per cent N = 200	Amount of loan advanced	Average loan advanced
1	2	3	4	5 Rs.	6 Rs.
I Institutional source—					
1	Adivasi Co-operative Society.	101	50.50	39470	390.79
2	Panchayat Samiti	13	6.50	13488	1037.54
3	Banks	6	3.00	12500	2083.33
4	Revenue department	3	1.50	4100	1366.66
5	Maharashtra Udyog Mandal	3	1.50	3002	1000.66
I Non-institutional source—					
1	Relatives/Friends	31	15.50	8500	274.19
2	Village moneylenders	23	11.50	11680	507.83
3	Trademen	15	7.50	3102	206.80

1. Senior Research Assistant, Communication Centre, Mahatma Phule Agricultural University, Rahuri 413 722 District Ahmadnagar (M. S.).
2. Associate Professor, Extension Wing, College of Agriculture, Dhule 424 001 (M. S.).

I. Loan advanced through institutional source

Table 1 shows that, the majority of the tribal farmers (51 per cent) had taken loan from Adivasi Co-operative societies. The average loan advanced through Adivasi co-operative societies worked out to be Rs. 391.

The loan received by 6.50, 3.00, 1.50 and 1.50 per cent of the tribal farmers were from the Panchayat Samiti, banks, revenue

department and Maharashtra Udyog Mandal respectively. The average loan advanced through these sources was estimated to be Rs. 1038, 2083, 1367 and Rs. 1001 respectively.

II. Loan advanced through non-institutional source

Table 1 reveals that the loan advanced to the tribal farmers by non-institutional sources viz. relatives/friends, village moneylenders and trademen were 15.50,

11.50 and 7.50 and the average loan supplied by these sources worked out to be Rs. 274, 508 and Rs. 207 respectively.

2. Credit source utilization pattern and debt position

Out of 200 tribal farmers studied 143 farmers (71.50 per cent) were indebted. The data pertaining to these farmers regarding credit source utilization. Pattern and debt position is presented in Table 2.

TABLE 2
Distribution of tribal farmers according to their source utilization pattern and debt position

Sr. No. 1	Source of credit 2	Number 3	Per cent (N=143) 4	Amount of loan advanced Rs. 5
1	Only institutional source	76	53.15	36896
2	Only non-institutional source	26	18.18	7330
3	Institutional and non-institutional sources.	41	28.67	51616
4	Total No. of borrowers	143	100.00	95842
5	Average amount of loan per borrower.	—	—	670.22

Table 2 indicates that, out of 143 indebted farmers 53 per cent of the borrowers obtained loan from institutional sources only; whereas 18 per cent borrowed from non-institutional sources and about

29 percent from both the sources that is institutional and non-institutional. The average amount of loan per borrower comes to Rs. 670.

3. Purpose of borrowing

The indebtedness of tribal farmer is mainly because of low income. The distribution of tribal farmers according to their purpose of borrowing is presented in Table 3.

TABLE 3
Distribution of tribal farmers according to their purpose of borrowing

Sr. No. 1	Purpose of borrowing 2	Number 3	Per cent N=143 4
1	Agricultural purpose	80	55.19
2	Home affairs i. e. (Food, clothing, construction and repairs).	60	41.96
3	Livestock	22	15.38
4	Religious functions	9	6.29
5	Occupation other than agriculture	4	2.79
6	Medicine	2	1.40

It is seen from the above table that, amongst borrowers about six out of 10 tribal farmers were borrowing loan for agricultural purpose i. e. for purchase of seeds, fertilizers, implements etc. Nearly two fifth of them borrowed loan for home affairs such as food, clothing, construction and repairs of house etc. About 15, 6 and 3 per cent of farmers borrowed loan for purchasing of live-

stock, performing religious functions and for occupations other than agriculture respectively. Negligible per cent of tribal farmers (1 per cent) borrowed for purchase of medicine or other ground.

Conclusion

About 72 per cent of the tribal farmers were indebted. Nearly fifty per cent of the tribal farmers borrowed loan from

Adivasi co-operative societies. Overall debt position per borrower comes to Rs. 670. Amongst the borrowers about sixty per cent of the tribal farmers were borrowing loan for agricultural purpose. Nearly 42 per cent of them were borrowing for home affairs, while 15, 6 and 3 per cent of them were borrowing for purchase of livestock, performing religious functions and for occupations other than agriculture respectively.

References

1. Gare, G. M. 1982. Tribal Development in India. Tribal Research Bulletin. 5 (1) : 3.
2. Ku karni, M. G. 1974. Problems of Tribal Development. A case study. Published by Parimal Prakashan, Tilak Road, Aurangabad.
3. Nirmal, Chandradas. 1980 Tribal Development, need for a new look. Social Welfare 27 (9) : 10-11.
4. Sarangi, Mohitkumar. 1982. Indebtedness of Tribals in a Mayarbhanj villages - A case study. Khadi Gramodyog. 28 (8) : 386.
5. Sinha, H. S. P. and Rajan, R. 1981. An analysis of Tribal loanees in repayment of loans. Indian Journal of Extension Education. 17 (3-4) : 54-63.
6. Vidyarthi, L. P. 1963. The Malar-A case study in Nature-Man-Spirit Complex of Hill Tribes in Bihar. Bookland, Calcutta.

A STUDY OF CONSUMPTION BEHAVIOUR OF TRIBALS

D. V. KASAR, A. R. KALE
AND P. G. DESALE

Introduction

Advasis or Tribals are well-known for their poverty and illiteracy who are usually undernourished, underfed and ill-housed. This is because tribal population remained aloof from the developmental activities in view of its severe economic and social backwardness. The data on existing pattern of life indicating family expenditure, consumption of food items, nutritional status and factors influencing consumption behaviour of tribal families at the micro-level are inadequate to bring out changes in the existing development schemes taken up by the Government and other agencies. It was, therefore, thought interesting to study the consumption behaviour of tribals in Pune district of Maharashtra to provide some guidelines for improving nutritional

status of this weaker section of the society.

Methodology

Specifically, the present paper intends to study the consumption expenditure, nutritional status and factors influencing consumption behaviour of tribals in Pune district of Maharashtra. The paper is based on the primary data on consumption pattern obtained from the sample of 100 tribal families, 25 each from landless, small (0.01 to 2.00 ha), medium (2.01 to 4.00 ha) and large (4.01 ha and above) categories drawn at random from the five villages belonging to the tribal Sub-plan area of Ambegaon tahsil in Pune district. The data were pertained to year 1985-86. The data were subject to analysis both by tabular method and regression technique. The results

so obtained were briefly explained as under.

Results and Discussion

1. Average annual expenditure on different items :

The details regarding per family average annual expenditure on different food items according to size classes of tribals can be seen in Table-I. It is revealed that the average annual expenditure was the highest i.e. Rs. 9053.18 in case of large households followed by small (Rs. 8009.73), medium (Rs. 7499.63) and landless (Rs. 5371.94) with an overall average of Rs. 7483.62. The food was the major item of expenditure. The proportion of expenditure on total food varied from 66.30 per cent in landless class to 67.65 per cent in medium size class with an overall average of 67.54 per cent. Fuel and lighting and clothing were the next important items of expenditure.

TABLE I
Per family average annual expenditure on different items (1985-86)

Sr. No.	Particulars						(Rupees)
		Landless	Small	Medium	Large	Overall	
1	2	3	4	5	6	7	
1	Cereals	2167.20 (40.34)	2999.94 (37.44)	2724.16 (35.32)	3016.98 (33.32)	2726.94 (36.43)	
2	Pulses	123.36 (2.29)	393.92 (4.91)	437.92 (5.83)	467.28 (6.16)	355.62 (4.75)	
3	Protective Food	1271.98 (23.67)	1944.16 (24.27)	2065.44 (26.90)	2615.92 (28.89)	1971.87 (26.34)	
	Total food	3562.54 (66.30)	5337.52 (66.63)	5217.52 (67.65)	6100.18 (67.38)	5054.44 (67.54)	
4	Clothing	584 (10.87)	754 (9.41)	616 (8.21)	826 (9.12)	695 (9.28)	

* Associate Professor (PG), Research Scholar and Ph.D. student, Department of Agril. Economics, MPAU, Rahuri-413722, District Ahmednagar, Maharashtra respectively.

TABLE 1—*contd.*

						(Rupees)
Sr. No.	Particulars	Landless	Small	Medium	Large	Overall
1	2	3	4	5	6	7
5	Fuel and lighting ...	712 (13.26)	1070 (13.35)	732 (9.76)	915.6 (10.11)	857.4 (11.45)
6	Medicine ...	134 (2.49)	192.8 (2.40)	178 (2.37)	264 (2.91)	192.2 (2.56)
7	Education ...	24 (0.44)	136.4 (1.70)	113 (1.90)	246 (2.71)	129.85 (1.73)
8	Travelling ...	92 (1.71)	216 (2.69)	200 (2.66)	294 (3.24)	200.5 (2.67)
9	Foot ware ...	85.2 (1.58)	89.8 (1.12)	96.2 (1.28)	115.6 (1.27)	96.7 (1.29)
10	Home cess ...	7.44 (0.13)	9.76 (0.12)	15.92 (0.21)	15.32 (0.16)	12.11 (0.16)
11	Social function and Festivals...	19.84 (0.36)	35.60 (0.44)	34.60 (0.46)	49.68 (0.54)	34.93 (0.50)
12	Narcotics and bevarages ...	150.92 (2.80)	167.84 (2.09)	296.4 (3.95)	226.8 (2.50)	210.49 (2.81)
13	Total annual Expenditure ...	5371.94 (100.00)	8009.73 (100.00)	7499.63 (100.00)	9053.18 (100.00)	7483.62 (100.00)
14	Average expenditure per adult unit ...	1673.50	1756.51	1794.17	1874.36	1760.85

(Figures in the parentheses indicates percentages to the total expenditure.)

The average expenditure per adult unit ranged from Rs. 1874.36 in large household to Rs. 1673.50 in the landless class with an overall average of Rs. 1760.85. It is seen that per capita per annum expenditure on total food, on an average was Rs. 1253.54 which was observed to be low by 2.37 per cent as compared to minimum consumption expenditure of Rs. 1284 per capita per annum as per the Price Index of 1984-85 for defining the poverty line.

2. Per adult unit daily consumption of food :

Table-II presents the information as per adult unit daily consumption of different food items according to size class of sample tribal households.

The per adult per day total consumption of food items was the highest i. e. 1010.06 grams in medium size class followed by landless size class (1009.32 grams), large (989.76 grams), and small

(981.94 grams), with an overall of 997.02 grams. The cereals was the major item of consumption which accounted for 70.64 per cent of the total daily food consumption. The per adult unit consumption of cereals in absolute terms showed a slight increasing trend with an increasing size class of tribals. The vegetables, sugar, Jaggry and pulses were the next important items of consumption.

TABLE 2
Per adult daily consumption of different food items according to size classes of tribal households (1985-86)

						(Gram)
Sr. No.	Item of food	Landless	Small	Medium	Large	Overall
1	2	3	4	5	6	7
1	Cereals ...	690.00 (68.56)	699.94 (71.28)	706.92 (69.98)	732.41 (74.00)	707.31 (70.94)
2	Pulses ...	13.04 (1.29)	30.32 (3.08)	38.08 (3.77)	38.99 (3.94)	30.08 (3.02)

TABLE 2—contd.

Sr. No.	Item of food	Land less	Small	Medium	Large	Overall
3	Vegetables	219.27 (21.78)	144.42 (14.70)	116.37 (11.52)	78.82 (7.96)	139.71 (14.01)
4	Fruits	4.50 (0.04)	12.90 (1.34)	10.13 (1.00)	21.53 (2.17)	12.26 (1.23)
5	Milk	—	27.13 (2.77)	68.08 (6.75)	47.16 (4.76)	35.59 (3.57)
6	Fats and oils	9.72 (0.09)	15.46 (1.57)	16.91 (1.67)	13.99 (1.41)	14.02 (1.41)
7	Egg, fish and meat	25.07 (2.40)	16.78 (1.70)	17.05 (1.69)	24.17 (2.44)	20.56 (2.06)
8	Sugar and Jaggery	44.72 (4.46)	34.99 (3.56)	36.52 (3.62)	32.69 (3.32)	37.23 (3.76)
Total		1006.32 (100.00)	981.94 (100.00)	1010.06 (100.00)	989.76 (100.00)	997.02 (100.00)

(Figures in the parentheses are the percentages to the respective totals.)

3. per adult unit intake of calories and protein :

Per adult unit per day estimated intake of calories and proteins in respect of the average sample tribal family has been presented in Table-III.

The comparison of per adult per day actual consumption of food items with that of the suggested minimum allowance by the nutritional experts indicated that the consumption of cereals

was quite higher than the minimum suggested while the consumption of all other food items was below the level of minimum prescribed. For instance, the consumption of sugar and jaggery was 93.07 per cent, while that of milk was only 19.77 per cent of the minimum suggested quantities. The total daily intake of food per adult unit was 99.20 per cent of minimum prescribed indicating that the sample tribal households had by and large no problem of

under nutrition. However, the diet suffered for want of requisite quantities of pulses and protective food such as vegetables, fruits, milk, fats and oils, eggs, fish and meat, etc.

The daily intake of calories and protein per adult worked out to 2982.86 K. cal and 64.99 grams respectively. The cereals was the major source of both the calories and proteins which accounted for 80.60 and 70.72 per cent of the total intake respectively.

TABLE 3
Per adult unit estimated intake of calories and proteins in case of sample tribal families (1985-86)

Sr. No.	Item of food	Per adult unit daily consumption (g)	*Suggested minimum allowance (g)	Percentage of actual consumed to minimum suggested	Estimated calories (K. Cal)	Estimated proteins (g)
1	2	3	4	5	6	7
1	Cereals	707.31 (70.94)	370	191.16	2404.23 (80.60)	45.96 (70.72)
2	Pulses	30.08 (3.02)	70	42.97	98.63 (3.30)	6.81 (10.48)
3	Vegetables	139.71 (14.01)	235	59.45	120.55 (4.04)	1.91 (2.94)
4	Fruits	12.26 (1.23)	37	33.13	16.34 (0.55)	0.04 (0.06)
5	Milk	35.59 (3.57)	180	19.77	23.84 (0.80)	1.24 (1.91)

TABLE 3 *contd.*

Sr. No.	Item of food	Per adult unit daily consumption (g)	Suggested minimum allowance (g)	Percentag of actual consumed to minimum suggested	Estimated calories (K. Cal)	Estimated proteins (g)
1	2	3	4	5	6	7
6	Fats and Oils	14.02 (1.41)	38	36.89	126.18 (4.23)	—
7	Egg, Fish and Meat	20.56 (2.06)	35	58.74	50.50 (1.70)	8.29 (12.76)
8	Sugar and Jaggary	37.23 (3.76)	40	93.07	142.59 (4.78)	0.74 (1.13)
	Total	997.02 (100.00)	1005.00	99.20	2982.86 (100.00)	64.99 (100.00)

* Source : Diet Atlas of India, ICMR, Hyderabad, 1969 pp. 38.
(Figures in the Parentheses are the percentages to the respective totals).

4. Nutritional gap :

The per adult per day estimated nutritional gap in the consumption of sample tribal households is indicated in Table-IV.

TABLE 4
Per adult per day estimated nutritional gap in the consumption of sample tribal households

Sr. No.	Particulars	Calories			Proteins		
		Recommended	Actual intake	Percentage of actual intake to recommended	Recommended	Actual intake	Percentage of actual intake to recommended
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Minimum allowance per day	2400*	2983	124.29	44*	64.99	147.70
2	For hard work per day	3900**	2983	76.49	70**	64.99	92.84

Source : * 'Nutritional Gap' by Shah, Sawant and Sanghvi, Himalaya Publication, 1983 pp. 132.

** 'Applied Nutrition' By R. Raja laxmi, Baroda university, Baroda, 1969.

It is noted that actual intake of calories and proteins of an average person of sample tribal households was observed to be higher by 124.29 and 147.70 per cent of the minimum allowance of calories and proteins recommended for normal work. However, the total intake of calories and protein was 76.49 and 92.84 per cent of the recommended allowance of calories and protein for hard work. This means there is no

nutritional gap from the view point of the minimum intake of calories and proteins recommended for average work. But, their food basket observed to be marginally inadequate to provide the minimum allowance of calories and proteins per day required for the purpose of hard work.

5. Family consumption expenditure function :

In order to estimate the family

consumption expenditure function, the annual family consumption expenditure in Rs. (Y) was regressed upon the independent variables like average annual family income in Rs. (X_1), family size in adult units (X_2) and average per family capital assets in Rs. (X_3). The estimated multiple linear regression equation as under.—

$$Y = 1217.05 + 0.34 X_1 + 939.72 X_2 + 0.01 X_3$$

***   ***   NS

(0.02)   (47.96)   (0.05)   ***

$$N = 100, R = 0.8018, R^2 = 0.6429, F \text{ ratio} = 68.05 \bar{Y} = 7483.62$$

NS = Non-significant *** = Significant at 1 % level.

*(Figures in the brackets are the standard error of the respective co-efficient)

The results reveal that the regression co-efficients of average annual gross family income (X_1) and family size adult unit (X_2) were positive and highly significant at 1 per cent level indicating their positive influence on the consumption expenditure on the tribal households. The co-efficient of annual income (X_1) which is called marginal propensity to consume is 0.34 indicating that other things will hold constant, the increase in annual gross

income by one rupee, the consumption expenditure of sample tribal would significantly increase by Rs. 0.34 only.

The regression co-efficient of family size (X_2) is 939.72 which indicates that the family consumption Expenditure of the average tribal families will increase by Rs. 939.72 if an additional adult unit is increased in family. The co-efficient of X_3 turned out to be non-significant indicating

that the capital assets possessed by the tribal households have no significant influence on the consumption expenditure. The R suggests that the selected three independent variables have jointly explained 64 per cent of the variation in the annual gross family expenditure.

6 Per family budget :

Table IV presents the information on per family and per adult budget of the sample tribal families according to their size classes.

TABLE 5 : Per family and per adult budget of the sample tribal families (1985-86)

Sr. No.	Particulars	(Rs.)				
		Landless	Small	Medium	Large	Overall
1	2	3	4	5	6	7
1	Average gross family income...	4602.00	5796.80	5413.49	6608.80	5605.34
2	Average gross family expenditure.	5371.94	8009.73	7499.63	9053.18	7483.62
3	Family surplus (+) or deficit (—) income.	—769.94	—2212.93	—2086.14	—2444.38	—1878.28
4	Per adult surplus (+) or deficit (—) income.	—219.84	—485.29	—499.08	—506.08	—426.33

It is seen that the per family budget deficit ranged from Rs. 769.94 in landless families to Rs. 2444.38 in large families with an overall deficit of Rs. 1887.28 per adult deficit the overall level of Rs. 426.33. This indicates that the earnings of the tribals were inadequate to meet their consumption requirements and therefore tribals had to depend on some external assistance for maintaining their livelihood.

Conclusion

The study revealed that food was the major item of family expenditure which alone shared 67.74 per cent of the total family expenditure. The major items of food were cereals, followed by vegetables, pulses, sugar

and jaggy, milk, etc. The consumption of cereals alone provided 80.60 and 70.72 per cent of total intake of calories and proteins respectively. There was no nutritional gap from the view point of the minimum intake of calories and proteins recommended for average work. However, their diet was marginally inadequate to provide the minimum allowance of calories and proteins per day required for the purpose of hard work. This was mainly due to the inadequacies in consumption of pulses and protective food such as vegetables, fruit, milk, fats and oils, egg, fish and meat, etc. The consumption expenditure of tribals was found to be significantly influenced by the

annual gross family income and the family size in adult units.

The study finally suggests to give little more attention on consumption of protective food by the tribal families for improving their health. The strategy aimed at generation of employment and income earning through development of rural industries based on local forest products such as Hirda, Timber, etc. and introduction of dryland horticultural crops would have a way for the development of tribal life in the area under study.

सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून आदिवासी महिला विकास

डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर*

स्वातंत्र्योत्तर काळात नियोजनाद्वारे सामाजिक आणि आर्थिक विकास घडवून आणण्याचे धोरण स्वीकारल्यानंतर, ग्रामीण भागातील भारतीयांसाठी विविध योजना आखण्यात येऊ लागल्या. आदिवासींच्या विकासासाठी योजना आखीत असताना, त्यांच्या पर्यावरणाचा, संस्कृतीचा संदर्भ लक्षात घेऊन योजना आखणे आवश्यक होते. अनेक बिकट आणि गंभीर स्वरूपाच्या आर्थिक, सामाजिक समस्या दुर्गम भागात जाऊन सोडविणे, परंतु हे करीत असताना त्यांचेवर विकास बळजबरीचे लादण्यात येत आहे असे वाटू न देणे आवश्यक होते. त्याचप्रमाणे त्यांच्या संस्कृतीची, चांगल्या गोष्टींची जपणूक करणे व आधुनिकीकरणापासून निर्माण होणाऱ्या प्रदूषणापासून त्यांना दूर ठेवणे हेही महत्वाचे समजण्यात आले. विशेष बहुउद्देशीय विकास खंड व त्यानंतर आदिवासी विकास खंड स्थापन करण्यात आले. त्यांच्या कार्याच्या अनुभवानंतर एकात्मिक आदिवासी विकासाची कल्पना स्वीकारण्यात आली व आदिवासी उपयोजना साकार झाल्या. नवीन शासकीय संघटन अस्तित्वात आले. आदिवासींच्या जीवनात सांस्कृतिक-सामाजिक व सामाजिक-आर्थिक प्रश्न हे इतके परस्पर संलग्न होते की, कोणत्याही विकास योजनेत त्यांचा एकत्रित विचार होणे आवश्यक होते. बऱ्याच अंशी सामाजिक-सांस्कृतिक, आणि काही अंशी आर्थिक जीवनाशी निगडित असलेल्या आदिवासी स्त्रियांच्या जीवनाचा आणि विकासाचा मात्र स्वतंत्रपणे विचार करण्यात आला नाही. फारच थोड्या योजनांमध्ये स्त्रीविषयक प्रश्नांना हाताळण्यात आले. परंतु नियोजनाचे प्रमुख लक्ष्य म्हणून तिची दखल घेण्यात आली नाही.

पुरुषाचे जीवनात, कौटुंबिक जीवनात आणि समाज जीवनातही स्त्रीचे स्थान मध्यवर्ती आहे व ह्याची जाण विविध आदि

वासी जमातींमध्येही आहे हे त्यांच्या धार्मिक आणि पौराणिक कथांमधूनही व्यक्त होते. गोंड, कोरकू, बंजारा, भिल्ल इत्यादी विविध जमातींमध्ये देवीच्या रुपात, मातेच्या रुपात जमातीच्या दृष्टीने असलेले स्त्रीचे महत्त्व प्रगट होते. आदिवासी जमातींमध्ये स्त्रीला बरेच स्वातंत्र्य लाभलेले असून तिच्या जोडीदाराची निवड, विवाह, घटस्फोट, दुसरा घरठाव इत्यादी बाबतच्या व्यवस्थांवरून हे सिद्ध होते. स्त्रीकडे बघण्याची आदिवासींची विशुद्ध आणि निर्मळ दृष्टी सुद्धा हेच दर्शविते. बहुतांश आदिवासींमध्ये परंपरेने चालत आलेली वधूमृत्यांची प्रथाही तिच्या सामाजिक-आर्थिक महत्त्वाशी निगडित आहे. घरकाम, दुध-दुभते, शेतीवरील कामे, हस्तव्यवसाय आणि मजूरी इत्यादीतून आदिम स्त्रिया कुटुंबांच्या आर्थिक योगक्षेमात योगदान देतात. तिच्या या मध्यवर्ती भूमिकेकडे विशेषत्वाने लक्ष केंद्रित न करून आपण एक मोठीच उणीव ठेवली असे म्हणावे लागेल. ह्याचे एक कारण म्हणजे आदिवासी स्त्रिया वैचारिक गतीक्षमता असलेल्या तसेच विकासाभिमुखता असलेल्या असतात. आणि विकासात प्रामुख्याने जो प्रवृत्तीचा बदल (attitudinal change) अपेक्षित असतो, त्या बाबतीत स्त्रिया या जास्त सक्षम असतात, ह्याची नियोजनकर्त्यांना फारशी जाणीव नसणे हे असू शकते. त्याचप्रमाणे स्त्रियांचे असे जे प्रश्न, त्यांची प्रकृति सोडवणूक होऊ शकली नाही. “जिचे हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उद्धारी” ही म्हण आपल्या आधुनिक समाजात जरी अर्थ हरवून बसली असली तरी, आदिम समाजात मात्र अजूनही सार्थ ठरत असल्यामुळे तिच्या द्वारा सामाजिक-आर्थिक विकासाची गती वृद्धिंगत करता येते.

आदिवासी स्त्रियांच्या, समस्यांपैकी प्रामुख्याने पुढील समस्यांवर आपण विचार करू.

- (अ) संस्कृतीजन्य समस्या
- (ब) आरोग्यविषयक समस्या
- (क) शैक्षणिक समस्या
- (ड) आर्थिक व सामाजिक समस्या.

(अ) संस्कृतीजन्य समस्या

आदिवासींची संस्कृती ही मूलतः अभिजात आणि श्रेष्ठ असली तरी ती स्वकेंद्रित आणि बाह्य संपर्कापासून अलिप्त (shyness of contact) होती, तोपर्यंत ठीक होते, परंतु जसजसा बाह्य जगाशी संपर्क वाढला तशा काही समस्या निर्माण झाल्या. अत्यल्प अन्न, वस्त्र आणि निवारा यावर वर्षानुवर्षे जीवन जगणाऱ्या (त्यामुळे महात्मा गांधींच्या अपरिग्रहाचे उदाहरण ठरणाऱ्या) आदिवासींकडे दूषित नजरेने बाह्य संस्कृतीतील लोक पाहू लागले. स्त्रीच्या निरागसपणाचा आणि अल्प वस्त्र प्रावरणाचा गैर अर्थ आणि गैरफायदा घेण्यात येऊ लागला व नैतिक शोषण सुरू झाले. त्याचप्रमाणे परंपरागत अंधश्रद्धा याही आदिवासी स्त्रीसाठी अनेक अनर्थाने मूळ ठरू लागल्या. जादूटोणा किंवा चेटूक केल्याच्या संशयावरून तिला देहदंड देण्यापासून तो कोणत्याही धार्मिक कृत्यात तिला केवळ प्रेक्षकाची भूमिका देण्यापर्यंत सामाजिक भूमिका रूढ झाल्या. काही आदिवासी जमातींमध्ये दारूला सामाजिक-सांस्कृतिक महत्त्व परंपरेने प्राप्त झालेले होते. अशा ठिकाणी पुरुषांनी दारू पिऊन स्त्रीवर अन्याय करणे व काही जमातींमध्ये स्त्रियांनी दारू पिणे या दोहोतून समस्या निर्माण झाल्या.

(ब) आरोग्यविषयक समस्या

मंत्र-तंत्र-नवस जादूटोणा व काही वेळा वनोषधी एवढ्याच गोष्टी आदिवासींच्या आरोग्य संरक्षणात परंपरेने वापरण्यात येत असत. शहरांप्रमाणे मानव निर्मित अस्वच्छता

* १६, विद्यानगरी, वरोरा, जिल्हा ४४२९१४.

आदिवासी भागात अत्यल्प असली तरी नैसर्गिक माध्यमातून येणारी रोगराई, साथीचे रोग इत्यादींचा प्रादुर्भाव होता. विशेषतः प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतरच्या काळातील आवश्यक सेवांचा अभाव स्त्रीच्या आणि बालकाच्या अपमृत्यू किंवा अनारोग्याला पोषक ठरील. विकास योजनांतर्गत (विकास खंडात) प्राथमिक आरोग्य केंद्र व दवाखाने उघडण्यात आले तरी अशा दवाखान्यांमध्ये डॉक्टर किंवा दाई आणि औषधे उपलब्ध नसते. दुर्गम भागात तर या सेवांचा लाभ कधीच मिळत नसे. प्रस्थापित अंधश्रद्धांमुळे पहिले काही दिवस बालकाला मातेचे दूध न पाजणे. बाहेरचेही दूध मुलाला न पाजणे, काही त्रास झाल्यास डॉक्टरकडे जाण्याऐवजी मंत्र, तंत्र करणे या गोष्टी प्रचलित होत्या. ह्याच्या जोडीला अस्वच्छता, दूषित पाणी, बालकाची स्वच्छता आणि निगा याबद्दलचे अज्ञान आणि मातेच्या व बालकाच्या आहारातून जीवनसत्वे आणि प्रथिने यांचा अभाव. या सर्व गोष्टींचा स्त्रिया व बालकाच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होत असे.

(क) शैक्षणिक समस्या

आदिवासी स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण १.५ टक्के पेक्षादेखील कमी आहे. शाळेत जाणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्येही मुलीचे प्रमाण फारच कमी असून प्राथमिक शिक्षणानंतर शाळा सोडणाऱ्या मुली मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. या परिस्थितीस दोन प्रमुख कारणे आहेत. त्यातील एक म्हणजे शिक्षण माध्यम असून दुसरे त्या शिक्षणाची त्यांना उपयोगिता न वाटणे हे होय. प्राथमिक शाळेत, किमान पहिल्या दोन वर्गात मातृभाषा आणि विभागीय भाषा शिकविण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आलेले असले तरी प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी अत्यंत सुस्तपणे करण्यात येत आहे. राज्यस्तराला तयार करण्यात आलेली आदिवासी भाषांमधील पुस्तके (मग ती प्रौढ शिक्षणाची असोत किंवा प्राथमिक शिक्षणासाठीच असोत) शिक्षकांपर्यंत पोहचायला दोन-तीन वर्षे लागतात असा पूर्वानुभव आहे. दुर्गम भागातील आदिवासी महिलांना

आपली बोली सोडून इतर विभागीय भाषांचे ज्ञान जवळजवळ नसते आणि असल्यास अगदी कामापुरतेच, असा अनुभव आहे. बाह्य जगातील व्यक्तींशी संपर्क आला असता तिची फसवणूक होण्याचे हेही एक महत्वाचे कारण आहे. वर दिलेल्या परिस्थितीमुळे प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुलामुलींचा द्विभाषिक म्हणून फारसा उपयोग कुटुंबातील महिलांना होत नाही. या दोन्हीवर उपाय म्हणून एक उत्तम पर्याय असा विभागीय भाषेचे बोलण्या-समजण्याचे ज्ञान, दृक श्राव्य साधनांचा उपयोग करून (आणि अशा साधनांचे आदिम स्त्रियांना फार आकर्षण असते). स्त्रियांना करून दिल्यास त्या द्विभाषिक बनतील. त्यामुळे बाह्य जगातील व्यक्तींशी संपर्कित जास्त सतर्कतेने वागू शकतील आणि आपल्या कुटुंबातील शाळकरी मुलांनाही शिकण्यासाठी प्रवृत्त करू शकतील. मुलगा काय शिकतो हेही त्यांनी समजू शकेल.

(ड) आर्थिक व सामाजिक समस्या

कुटुंबातील आदिवासी स्त्रीचे महत्वाचे स्थान व भूमिका आपण बघितलेली आहे; असे असूनही तिला महत्वाचे कौटुंबिक निर्णय घेण्यात अग्रक्रम मिळत नाही. उलट घरात आणि घराबाहेर कावाडकष्ट करावे लागतात. विवाहपूर्व आणि विवाहोत्तर काळात अर्थोत्पादनात तिचा सिंहाचा वाटा असला तरी तो पैसा खर्च करण्याचे तिला स्वातंत्र्य नसते. अपत्य प्राप्ती न झाल्यास ती एकटीच दोषी ठरते. मजुरी किंवा व्यवसायासाठी घराबाहेर गेल्यावर अनेक कष्ट व अन्याय सोसावे लागले तरी जमातीच्या किंवा खेड्यातील महत्वाच्या सभांमध्ये, निर्णय प्रक्रियांमध्ये तिला स्थान नसते. त्यामुळे आर्थिक स्वयंपूर्णता व सामाजिक दर्जा ह्यांची प्राप्ती होत नाही. वर चर्चितेल्या काही निवडक समस्यांच्या सोडवणुकीचे प्रयत्न अग्रक्रमाने होणे आवश्यक आहे. अशा कार्यात आदिवासी महिलांचा सहभाग प्रामुख्याने असावा लागेल.

शासनाने राबविलेल्या विकास योजनांच्या अंतर्गत विशिष्ट योजना महिलांसाठी बऱ्याच उपयुक्त ठरल्या. त्यातील काही योजनांमध्ये

स्वयंसेवी संस्था संघटनांनीदेखील पुढाकार घेऊन कार्य केले. त्यापैकी काहींची आपण माहिती बघू.

आरोग्यविषयक सेवा आदिवासी भागात शासनाने सर्वदूर पोहोचविल्या. देवीचे समूळ उच्चाटन आणि मलेरियावर मोठ्या प्रमाणावर नियंत्रण ह्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमधून बऱ्याच प्रमाणात माता आणि बालकांना सेवा उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत. कुटुंब कल्याणाची कल्पना सक्तीच्या कुटुंब नियोजन दृष्टीकोनातून पुढे आली, तेव्हा मुलगी, माता आणि बालक या तिघांच्याही विकास, आरोग्य व व्यक्तिमत्त्व घडण यावर भर देण्यात येऊ लागला. मात्र आरोग्य संरक्षक संघटनेचा अपुरेपणा आजही जाणवतो. अनेक वर्षांपासून आदिवासी भागात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी पुरविलेली आरोग्य सेवा व गेल्या काही वर्षांत वनवासी कल्याण आश्रमाने सुरू केलेले उपक्रम ह्यांचाही विशेष उल्लेख करावा लागेल.

एकात्मिक बाल विकास प्रकल्प (ICDP) ही आंतरराष्ट्रीय संघटनेद्वारा पुरस्कृत योजना महिलांना उपकारक ठरली आहे. अंगणवाडी योजना, प्रसूतीपूर्व अवस्थेतील मातेपासून तर प्रसूती झाल्यानंतर ते बालक पाच वर्षांचे पूर्ण होईपर्यंत दोहोंचीही काळजी वाहते. सकस आहार, रोगप्रतिबंध आणि प्रबोधन या तिन्हीद्वारा कार्य होत असते.

पाळणाघर आणि बालवाडी योजना समाज-कल्याण खात्यातर्फे राबविली जाते व प्रामुख्याने स्वयंसेवी संस्था त्याचे संयोजन करतात. मजुरीला जाणाऱ्या स्त्रियांसाठी आणि त्यांच्या बालकांच्या योग्य विकासासाठी या योजना वरदान ठरलेल्या आहेत. आदिवासी मुलींच्यासाठी आश्रमशाळा, समूह निवासी शाळा आणि छात्रावास या योजना उपयुक्त ठरल्या आहेत.

स्वयंरोजगार योजनेत शिलाई मशीन आणि ती चालविण्यासाठी प्रशिक्षण या योजनेचा अनेक आदिवासी स्त्रियांनी लाभ घेतला आहे. न्युक्लिस बजेट अंतर्गत गरजेनुसार आखण्यात आलेल्या योजनेमध्येही महिलांना उपयुक्त अशा काही योजना आखण्यात

आल्या. उदाहरणार्थ, नृत्यासाठी लागणारे पोशाख, आभूषणे, पायातील धुंगरू इत्यादींची खरेदी, स्वयं रोजगार योजनेतर्गत भाजीपाल्याची दुकाने, लहान मोठे हस्त-व्यवसाय, झाडू बनविणे, इत्यादीसाठी आर्थिक मदत उपयुक्त ठरली. ज्या ठिकाणी गोबर-गॅस संयंत्र चांगल्या रीतीने बसविण्यात आले, तेथे घनाची अडचण संपुष्टात येऊन महिलांना होणारा त्रास बराच कमी झाला. मुला-मुलींच्या विवाहाच्या मदतीसाठी आर्थिक पुरवठ्याने सावकारी कर्जापासून बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात सुटका झाली. पिण्याच्या पाण्याच्या साठवणीची भांडीमुद्रा पुरविण्यात आली.

विकास योजनांच्या वरील आढाव्यावरून, आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या दूर करून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी बरेच प्रयत्न झालेले आढळतात. तरी यंत्रणे-तील दोषयुक्त कार्यपद्धतीमुळे लाभार्थींना पुरेसे लाभ मिळालेले नाहीत. तसेच दुसऱ्या बाजूने लाभार्थींना मिळत आहे तो "लाभ" आहे हे लक्षातच न आल्याने ते निरीच्छ आणि अलिप्त राहिले आणि योजनांचे महत्त्व त्यांच्या लक्षात आले नाही. म्हणून महिलांची जाणीव जागृती करण्यावर भर द्यावयास हवा. यावर प्रौढ शिक्षण योजनेत जरी भर देण्यात आलेला असला तरी हे कार्य मनःपूर्वक कधीच झाले नाही आणि आदिवासी

स्त्री-पुरुषांच्या मनाची व संस्कृतीची ठेवण लक्षात घेता, सतत दहा ते बारा महिने प्रौढ शिक्षणासाठी त्यांचे येणे जमण्यासारखे नाही. त्यापेक्षा त्यांच्या गरजा ओळखून, संबंधित क्षेत्रातील जाणीव जागृती वाढविणारे आणि दैनंदिन जीवनातील कार्यात्मकता व कौशल्य वाढविणारे निरंतर शिक्षणाचे कार्यक्रम घेणे कमी खर्चाचे व जास्त उपकारक ठरेल. यात बालसंगोपन, सकस आहार, सार्वजनिक आरोग्य, व्यसनमुक्ती, स्त्रीचे हक्क व स्त्रीविषयक कायदे, वेढविगार मुक्ती, हस्तकौशल्यात वृद्धी इत्यादींवर आधारित एक ते तीन दिवसांचे व आवश्यकतेनुसार एक ते चार आठवड्यांचे कार्यक्रम घेत राहावेत आणि तेही त्यांच्या सोयीप्रमाणे व संध्याच्या जागी घेण्यात यावेत. यासाठी लोकनाट्य, दंडार, चित्रपट, व्ही. सी. आर., स्लाईड शो, टेपरेकॉर्डर इत्यादींचा उपयोग करावा. महिलांना केवळ प्रशिक्षणार्थी म्हणून नव्हे तर, कार्यक्रमाचे संयोजनात सहभागी करून घ्यावे. त्यांच्या सण, समारंभाचे वेळी, विवाह प्रसंगी करमणूक म्हणून असे कार्यक्रम घ्यावेत. आदिमांच्या नृत्यगीतांचा, वाद्यांचा, युवागृहांचा यासाठी वापर करावा. अशा कार्यासाठी केवळ नोकरीच्या उद्देशाने आलेल्या व्यक्तींचा उपयोग न करता समाजकार्याची प्रेरणा व अनुभव असलेल्या आदिवासी संस्कृतीशी परिचित असलेल्या व्यक्तींचा प्रेरक

म्हणून उपयोग करावा. हस्तकौशल्य भरपूर असलेल्या आदिम महिलांना अरण्यात उत्पादित असलेल्या कलाकुसरीच्या व उपयुक्त वस्तूंचे उत्पादन करावयास व त्यांच्या विक्रीची व्यवस्था करण्यास मदत करावी. आंबा, आवळे, टेंबरू, जांभळ, करवंद व इतर अनेक फळे अरण्यात वाया जातात. त्यांच्या-पासून लोणची, जेली इत्यादी करून त्याला बाजारपेठ मिळण्याची व्यवस्था करावी. मध-माशी पालन, रेशमाचे किड्यांचे संगोपन इत्यादी अनेक गोष्टी विभागाप्रमाणे करता येण्याजोग्या आहेत. दूध दुभत्याचा व्यवसाय-देखील फायदेशीर ठरेल. या आणि तत्सम योजना प्रामाणिक व्यक्तींकडून राबविल्यास आदिवासी महिलांची जाणीव जागृती होऊन आर्थिक उत्पादनक्षमता वाढेल व समाजातील त्यांचे स्थानही उंचावे व बाह्य जगतालाही त्यांच्या पात्रतांचा लाभ मिळू शकेल.

आदिम स्त्रियांना शिक्षित करून आपला विकास आपणच घडवून आणायचा आहे याची जाणीव त्यांच्यात जागृत केल्यास आदिवासी विकासाची मंगल प्रभात उजळून निघेल हे निःसंशय !

* * *

आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण : कायदा आणि न्याय

शरद कुलकर्णी

प्रास्ताविक

आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनींच्या खास हस्तांतरणाची प्रक्रिया प्रामुख्याने ब्रिटीश राज्याच्या स्थापनेपासून सुरू झाली. ब्रिटीश राज्यात प्रथम जमिनीवरील वैयक्तिक मालकी प्रास्थापित झाली आणि तिची कायदेशीर नोंद ठेवली जाऊ लागली. वाढत्या लोकसंख्येमुळे आणि दळणवळण व वाहतुकीची साधने सुधारल्यामुळे शेतमालाचा व्यापार वाढला व त्याबरोबर शेतजमिनींच्या किमती वाढल्या. त्यानंतर प्रत्यक्ष शेती न करणाऱ्या जातींनी शेतजमिनीवरील मालकी वाढविण्यास सुरुवात केली. आदिवासी विभागात वाहतुकीच्या सोयी पुरेशा नव्हत्या. त्या विभागात विंगर आदिवासींची वस्तीही खूप कमी होती. रेल्वे वाहतूक सुरू झाल्यानंतर ही परिस्थिती बदलली. धुळे जिल्ह्याच्या आदिवासी विभागात गुजराथेतील गुजर मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झाले व त्यांनी सुधारीत शेती सुरू केली. अमेरिकेतील यादवी युद्धामुळे इंग्लंडमध्ये अमेरिकेहून होणारी कापसाची आयात कमी झाली होती. त्यामुळे भारतात कापसाची पैदास वाढविण्यास सरकारने उत्तेजन दिले त्यामुळे, तसेच रेल्वेच्या विकासांमुळे धुळे विभागात शेतीचे व्यापारीकरण झाले. अशीच व्यापारीकरणाची प्रक्रिया रेल्वेनजिकच्या ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी विभागातही वाढीला लागली.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सरकारने मोठ्या प्रमाणावर जलसिंचन योजना सुरू केल्या. जमिनीची बांधवंदिस्ती आणि समपातळी करण्याच्या योजना सुरू केल्या. शेतमालाच्या टंचाईमुळे शेतमालाचे भाव वाढले. त्यामुळे शेती हा एक किफायतशीर व्यवसाय झाला. त्याचबरोबर आदिवासींच्या जमिनी विंगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होण्याच्या प्रक्रियेला

खूपच जोर आला. भारतातील इतर राज्यांप्रमाणे महाराष्ट्रातील आदिवासीही प्रामुख्याने छोटे शेतकरी व शेतमजूर आहेत.

आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनी विंगर आदिवासींकडे हस्तांतरित झाल्यामुळे अनेक आदिवासी शेतकरी शेतमजूर बनले. आदिवासींच्या जमिनींच्या हस्तांतरावर स्वातंत्र्यापूर्वीही काही कायदेशीर बंधने होती, परंतु प्रत्यक्षात ती कधीच पूर्णपणे अंमलात आली नाहीत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही ही प्रक्रिया चालू राहिली, एवढेच नव्हे तर तिला अधिक जोर आला.

या पाश्चिमीवर जमिनींच्या हस्तांतरणामुळे क्षुब्ध झालेल्या आदिवासींनी अनेक चळवळी केल्या. धुळे जिल्ह्यात श्री. अंबरसिंग सुरतवंती यांच्या नेतृत्वाखाली बेकायदेशीररित्या हस्तांतरित जमिनीवरील उभी पिके कापून घेण्याच्या व त्या ताब्यात घेण्याच्या चळवळी झाल्या. ठाणे जिल्ह्यातील पालघर तालुक्यात भूमिसेनेने अशाच मोहिमा सुरू केल्या. नाशिक जिल्ह्यातही असे प्रयत्न झाले. ह्या सर्वांचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्र सरकारने ह्या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती नेमली.

समिती नियुक्त

आदिवासींच्या जमिनींच्या हस्तांतरणाविषयी चौकशी करण्यास महाराष्ट्र सरकारने एक समिती मार्च १९७१ मध्ये नेमली. ह्या समितीने आपला अहवाल ७ एप्रिल १९७२ रोजी सरकारला सादर केला. ह्या अहवालातील शिफारशीनुसार महाराष्ट्र सरकारने दोन कायदे जारी केले. त्यांपैकी पहिल्या कायद्यात आदिवासींच्या जमिनीचे विंगर आदिवासींकडे हस्तांतरण होण्याच्या प्रक्रियेला परिणामकारक आळा घालणाऱ्या तरतुदी होत्या. तसेच आदिवासींच्या

बेकायदेशीररित्या हस्तांतरित झालेल्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देणाऱ्या तरतुदी होत्या. [महाराष्ट्र लँड रेव्हिन्यू कोड अँड टेनन्सी लॉज (अॅमेंडमेंट) अँक्ट, १९७४ (कायदा क्रमांक ३५/७४)]. दुसऱ्या कायद्यात खरेदी-विक्री अदलाबदल बॉम्बे अॅग्रिकल्चरल लँडस् टेनन्सी अँड अँक्ट, भेट ह्यासारख्या वरकरणी कायदेशीर मार्गांनी मात्र प्रत्यक्षात जबरदस्ती आणि लांडीलवाडीच्या मार्गांनी हस्तांतरित झालेल्या जमिनी आदिवासींना परत मिळवून देण्याविषयाच्या तरतुदी होत्या. [महाराष्ट्र रिस्टोरेशन ऑफ लँड्स टू शेड्यूल्ड ट्राईब्स अँक्ट, १९७४ (कायदा क्रमांक १४/१९७५)].

त्यापैकी पहिल्या कायद्याचे विश्लेषण करणारी पुस्तिका काही वर्षांपूर्वीच प्रसिद्ध झाली आहे. (आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण : नवा कायदा : लेखक-शरद कुलकर्णी, ग्रामधन प्रकाशन, १९७४). ह्या कायद्याची अंमलबजावणीही सर्वसाधारणपणे समाधानकारकपणे झाली.

जमीन हस्तांतरणाचा दुसरा कायदा

दुसऱ्या कायद्याच्या बाबतीत मात्र अनंत अडचणी होत्या. ह्या कायद्यासंबंधीचे विधेयक मंजूर झाल्यानंतर त्याला राष्ट्रपतींची संमती मिळण्यास ९ महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधी लागला. त्यानंतर कायद्याची अंमलबजावणी सुरू होताच हितसंबंधीयांनी उच्च न्यायालयातून स्थगिती आदेश मिळविले. ह्यासंबंधी दोन प्रकरणी मुंबई उच्च न्यायालयाच्या निकालाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात १९८३ मध्ये अपिले दाखल करण्यात आली. ह्या दोन्ही प्रकरणांचा एकत्रित निकाल सर्वोच्च न्यायालयाने डिसेंबर १९८४ मध्ये दिला आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या हिताच्या दृष्टीने हा कायदा व हा निकाल अतिशय महत्वाचा

* मयुरेश अपार्टमेंट, बी/३०, कस्तुरबा हॉसिंग सोसा., विश्रान्तवाडी, पुणे ४११ ०१५.

आहे. अजूनही ह्या कायद्याची परिणामकारक अंमलबजावणी झाल्यास किमान २०,००० आदिवासी कुटुंबांना त्यांच्या हस्तांतरित, जमिनी परत मिळवून आपले जीवन सन्मानाने जगता येईल अशी अपेक्षा आहे.

त्या दृष्टीने ह्या लेखात महाराष्ट्र सरकारच्या हस्तांतरित जमीन प्रकरणांचा अभ्यास करणाऱ्या समितीचा अहवाल, हस्तांतरित जमिनी परत मिळवून देण्याचा कायदा व त्या कायद्यावरील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालातील प्रमुख मुद्दे यांचा उद्घापोह केला आहे. त्याबरोबर ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीत आता कोणत्या अडचणी आहेत व त्या कशा दूर करता येतील याचीही थोडक्यात चर्चा केली आहे.

पार्श्वभूमी

आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतरणाची प्रक्रिया भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच सुरू झाली होती व स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ह्या प्रक्रियेला विशेष जोर आला, ही गोष्ट अगोदरच विशद करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र सरकारने त्या वेळेचे महसूल मंत्री श्री. ह. गो. वर्तक यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने ह्या हस्तांतरणाचा बराच उद्घापोह केला आहे. ह्या समितीच्या मते आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण बेकायदेशीर मागनि तसेच तत्कालीन कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेऊन वरकरणी कायदेशीर मागनि झाले. समितीने, आदिवासींच्या जमिनी ह्यापुढे बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होऊ नयेत म्हणून महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, १९६६ व मुंबई मूळवह्वाट व शेतजमीन कायदा (सुधारणा) अधिनियम. १९७४ यात अनेक सुधारणा सुचविल्या, त्याचबरोबर त्या वेळी अस्तित्वात असलेल्या ह्या कायद्यातील तरतुदींचा भंग करून हस्तांतरित झालेल्या आदिवासींच्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्याविषयीच्या शिफारशी केल्या.

महाराष्ट्र सरकारने या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र लॅंड रेव्हिन्यू कोड अँड टेनन्सी लॉज (अमेन्डमेंट) ऑर्डिनन्स या नावाचा वटहुकूम ६ जुलै १९७४ रोजी जारी केला.

त्यानंतर ह्या वटहुकूमावर आधारलेले विधेयक संमत होऊन तो महाराष्ट्र लॅंड रेव्हिन्यू कोड अँड टेनन्सी लॉज (अमेन्डमेंट) अँक्ट, १९७४ (कायदा क्रमांक ३५/७४) ह्या नावाने अस्तित्वात आला. ह्या कायद्यात आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होण्याच्या प्रक्रियेवर अनेक बंधने घालण्यात आली असून ह्या तरतुदींचा भंग करून होणारी हस्तांतरे रद्दबातल ठरविण्याचा अधिकार तहसीलदारांना दिला आहे. ह्या कायद्यान्वये अवैध मागनि हस्तांतरित झालेल्या जमिनी परत घेण्यासाठी आदिवासींना अर्ज करता येतील. त्याचबरोबर जिल्हाधिकाऱ्यांना आपणहून अशी कारवाई करता येईल. हा कायदा वटहुकूम म्हणून अस्तित्वात आल्यानंतर म्हणजे ६ जुलै १९७४ नंतर आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतरणाला परिणामकारकरीत्या पायबंद बसला आहे असे म्हणता येईल.

कायदेशीर हस्तांतरण

समितीला आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतरण तत्कालीन कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन सकृतदर्शनी कायदेशीररित्या झाले आहे असे आढळून आले आहे. आता हस्तांतरित कुळकायद्याचा आधार, घेऊन झालेली हस्तांतराची प्रकरणे होती. आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींनी विकत घेण्यापूर्वी खरेदी-विक्रीसाठी जिल्हाधिकाऱ्यांची पूर्वपरवानगी आवश्यक असे. कित्येकदा ही पूर्वपरवानगी फार सरळपणे दिली गेली तरी अशी पूर्वपरवानगी घेण्याचा प्रसंग टाळण्यासाठी बिगर आदिवासी खरेदीदारांनी एक युक्ती योजली. आदिवासींकडून बिगर आदिवासीला जमीन खंडाने देण्यासाठी परवानगी मागणारा अर्ज केला जाई. त्यासाठी आदिवासी जमीन-मालक आजारी असल्यामुळे त्याला त्याची जमीन कसणे कठीण आहे असे कारण दिले जाई. (अनेकदा ह्या अर्जासोबत डॉक्टरचे सर्टिफिकेटही जोडले जाई). त्यामुळे अशी परवानगी सहजपणे मिळत असे. ती मिळाल्यानंतर बिगर आदिवासी आपले नाव कुळ म्हणून नोंदवी. [बॉम्बे टेनन्सी अँड अँग्रिकल्चरल लॅन्ड्स अँक्ट, १९४८ (कायदा

क्रमांक ४७). ह्यात १९५६ साली क्रांतीकारक बदल करण्यात आला आणि ह्या बदलान्वये १ एप्रिल १९५७ रोजी कुळ म्हणून जमीन कसणाऱ्यांना विशिष्ट अटीनुसार मालक म्हणून जाहीर करण्यात आले. ह्या कायद्याखाली बिगर आदिवासींनी आदिवासींची जमीन बळकावल्याची २८ प्रकरणे एकट्या नंदुरबार तालुक्यात समितीला आढळून आली. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन कुळकायद्याखाली बिगर आदिवासींनी बळकावलेल्या जमिनी त्यांना परत करण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी कराव्या असे समितीने सुचविले.

अनेकदा शेतसारा न भरल्यामुळे आदिवासींच्या जमिनी महसूल खात्याने लिलावाने विक्रीला काढल्या. त्या बिगर आदिवासींनी खरेदी केल्या. अशा जमिनी बिगर आदिवासींकडे जाऊ नयेत म्हणून सरकारने त्या आपल्या व्यवस्थापनाखाली घ्याव्यात असे समितीने सुचविले.

बॉम्बे टेनन्सी अँड अँग्रिकल्चरल लॅन्ड अँक्टमध्ये कुळांनी त्यांना मालकी हक्कांनी मिळणाऱ्या जमिनी घेण्याचे नाकारले तर त्या भूळच्या मालकांना परत मिळण्याविषयी तरतुदी आहेत. याही तरतुदींचा फायदा बिगर आदिवासी जमीन-मालकांनी घेतला आणि आदिवासी कुळांना मालकी मिळण्याच्या कामात जबरदस्तीने आणि लबाडीने अडथळे आणले. आदिवासी कुळांच्या बाबतीत अशा जमिनी मुळ मालकांना परत न देता त्या सरकारने व्यवस्थापनाखाली घ्याव्या आणि अशा जमिनी विकत घेण्याचा कुळांना प्रथम हक्क द्यावा असे समितीने सुचविले. विदर्भ आणि मराठवाड्यात प्रचलित असलेल्या कायद्यातही अशा दुरुस्त्या करण्यात याव्यात असेही समितीने सुचविले.

त्याशिवाय अनेक छोट्या मोठ्या दुरुस्त्या समितीने सुचविल्या. वर्तक समितीचा हा अहवाल अतिशय सविस्तर असून आदिवासी जमिनीच्या हस्तांतराच्या समस्येचा ह्या समितीने सखोल अभ्यास केला आहे व त्यावर परिणामकारक उपाययोजना सुचविली आहे असे दिसून येते.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल

महाराष्ट्र सरकारच्या ह्या कायद्याची अंमलबजावणी होऊ नये म्हणून अनेक याचिका मुंबई उच्च न्यायालयाकडे तसेच सर्वोच्च न्यायालयाकडे सादर करण्यात आल्या. त्यामुळे ह्या कायद्याची अंमलबजावणी कधीच व्यवस्थितपणे होऊ शकली नाही. अखेरीस कायदा झाल्यापासून जवळजवळ १० वर्षांनी त्याच्या वैधतेबद्दलचा निकाल लागला. सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती ओ. चिनप्पा रेड्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली ३ सदस्यांच्या खंडपीठाने आपला निर्णय ४ डिसेंबर १९८४ रोजी जाहीर केला आहे. हा निर्णय अनेक दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आणि महत्त्वाचा असल्याने त्याचा ऊहापोह येथे करण्यात आला आहे. ह्या कायद्याच्या वैधतेला आव्हान देताना अर्जदारांच्या वकिलांनी अनेक तांत्रिक व घटना-विषयक आक्षेप घेतले.

आक्षेप

ह्या आक्षेपात हा कायदा राज्य सरकारच्या अधिकारक्षेत्रात येत नाही. हस्तांतरित जमिनी परत करण्याची १ एप्रिल १९५७ ही तारीख कोणत्याही तत्वावर आधारलेली नाही. हस्तांतर रद्द होण्यास पात्र असलेल्या जमिनीतून बिगर शेती कामासाठी वर्ग केलेल्या जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत तर हस्तांतरात प्रथम जमीन घेतलेल्या व्यक्तीने त्या पुनर्हस्तांतर होऊन मिळालेल्या आदिवासी आणि बिगर आदिवासी व्यक्तींच्या जमिनीचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामुळे आदिवासींवर अन्याय झाला आहे. ह्या कायद्यातील प्रकरणे दिवाणी न्यायालयाच्या क्षेत्रातून वगळण्यात आल्यामुळे कायद्याविरुद्ध दाद मागण्याच्या अर्जदारांच्या तसेच वकिलांच्या मुलभूत हक्कांवर गदा आली आहे. तसेच ह्या कायद्यातील काही कलमांमुळे भारतीय राज्यघटनेतील काही कलमांचा भंग होत आहे इत्यादी आक्षेपांचा समावेश होता. हे सर्व आक्षेप न्यायालयाने पूर्णपणे फेटाळून लावले. त्यापैकी काही प्रमुख आक्षेपांचा येथे ऊहापोह करण्यात आला आहे.

राज्याची अधिकारक्षेत्र

भारतीय राज्यघटनेच्या ७ व्या परिशिष्टात राज्यांना कोणत्या विषयांच्या बाबतीत कायदे करता येतील, केंद्र सरकारला कोणत्या विषयांच्या बाबतीत कायदे करता येतील, आणि कोणते विषय दोघांना समान राहतील याची यादी दिली आहे. ह्यापैकी दुसऱ्या यादीत म्हणजे राज्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील विषयांच्या यादीत जमिनीचा व मुख्यत्वेकरून शेतजमिनीचा समावेश आहे. त्यानुसार सदर कायदा राज्याच्या अधिकारक्षेत्रातील आहे. असे महाराष्ट्र सरकारतर्फे प्रतिपादन केले गेले. ह्याउलट हा कायदा तिसऱ्या यादीतील म्हणजे समान विषयांच्या यादीतील क्रमांक ६ शेतीविषयक जमीन सोडून इतर मालमत्तेचे हस्तांतर आणि शेतीविषयक करार सोडून इतर करार ह्यामध्ये मोडतो असे आक्षेप घेतले गेले. त्यावर खंडपीठाने हा कायदा शेतीविषयक जमिनीबद्दल असून तो राज्याच्या अधिकारक्षेत्रातील विषय आहे असा निर्णय दिला.

तारखेविषयीचा आक्षेप

कायद्यात १ एप्रिल १९५७ पासून हस्तांतरित झालेल्या जमिनी मूळ आदिवासी मालकांना परत मिळव्यात अशी तरतूद आहे. त्याविरुद्ध ही तारीख कोणत्याही तत्वाचा आधार न घेता ठरविण्यात आली आहे. त्यामुळे सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळावे, ह्या घटनेतील १४ व्या कलमाचा भंग होतो असा एक आक्षेप घेण्यात आला. हा आक्षेप फेटाळून लावताना खंडपीठाने कुळकायद्याप्रमाणे १ एप्रिल १९५७ रोजी कुळांना मालक ठरविण्यात आले आहे. त्यामुळे ही तारीख निश्चित तत्वावर आधारलेली असून कायद्यासमोर सर्व समान आहेत, ह्या तत्वाचा भंग होत नाही असा निर्णय दिला.

वर्गीकृत जातींवर अन्याय

वर्गीकृत जातींचे सभासद हेही समाजातील दुर्बल घटक आहेत. वर्गीकृत जातींच्या लोकांनी आदिवासींकडून घेतलेल्या जमिनी ह्या कायद्यान्वये त्यांना परत मिळू शकतील. त्यामुळे

त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे असेही प्रतिपादन करण्यात आले. हा आक्षेप फेटाळून लावताना अर्जदारांना त्यांची जमीन आदिवासींकडून मिळालेली असल्यामुळे वर्गीकृत जातींची बाजू मांडता येणार नाही. तसेच वर्गीकृत जमाती राज्याने खास संरक्षण द्यावे असा गट आहे असे खंडपीठाने प्रतिपादन केले.

शेती, बिगर शेती भेद अयोग्य

ह्या कायद्यात बिगर आदिवासीने घेतलेली जमीन शेतीव्यतिरिक्त इतर कामासाठी वापरात आणली असेल तर ती जमीन परत होण्यास पात्र नाही अशी तरतूद आहे [कलम ३ (१)]. यामुळे शेतीसाठी जमीन वापरणाऱ्या आणि बिगर शेतीकामासाठी हस्तांतरित जमिनीचा वापर करणाऱ्या बिगर आदिवासी खरेदीदारात भेद केला जातो आणि त्यामुळे कायद्यापुढे सर्व समान आहेत ह्या तत्वाचा भंग होतो असा आक्षेप घेण्यात आला. त्यावर राज्य सरकारच्या अधिकारक्षेत्रात शेतजमिनीच येतात आणि त्यामुळे बिगर शेताकामासाठी वापरात असलेल्या जमिनी वगळण्यात काही गैर नाही असे मत खंडपीठाने व्यक्त केले.

काही आदिवासींवर अन्याय

बिगर आदिवासी जमीन खरेदीदाराची व्याख्या करताना खरेदीदार किंवा त्याचा वारस आणि खरेदीदाराने किंवा त्याच्या वारसाने दिनांक १५ मार्च १९७१ रोजी किंवा त्यानंतर ज्याच्याकडे जमीन हस्तांतरित केली आहे अशी आदिवासी किंवा बिगर आदिवासी व्यक्ती अशी केली आहे [कलम २ (एल)] त्यामुळे ज्या बिगर आदिवासी व्यक्तींनी आदिवासींची जमीन दिनांक १५ मार्च १९७१ पूर्वी घेतली असेल ते ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून सुटतात आणि ही गोष्ट आदिवासींना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळवून देणाऱ्या कायद्याविरुद्ध आहे असा आक्षेपही घेतला गेला. दिनांक १५ मार्च १९७१ रोजी महाराष्ट्र सरकारने जमीन हस्तांतर कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी समिती नेमली असल्यामुळे त्या तारखेपूर्वी

झालेली हस्तांतरित जमिनीची पुनर्हस्तांतरणे वगळणे गैर नाही असे खंडपीठाने म्हटले.

आदिवासींचे विशेष संरक्षण आणि सामाजिक न्याय

राज्यघटनेतील ४६ व्या कलमात वर्गीकृत जाती व जमाती यांचा विकास करणे आणि त्यांचे सामाजिक अन्यायापासून आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून संरक्षण करणे हे सरकारचे कर्तव्य राहिल असे नमूद केले आहे. सदरहू कायद्याचा मुख्य उद्देश घटनेच्या ह्या कलमाचा अवलंब करणे हा आहे हे खंडपीठाने मान्य केले. ह्या कलमाशिवाय आदिवासींची संरक्षण करणारी इतरही कलमे राज्यघटनेत आहेत त्यांचाही उल्लेख खंडपीठाने आपल्या निकालपत्रात केला आहे. सदरहू कायदा संपत्ती विभाजनात न्याय मिळवून देणारा कायदा आहे. संपत्ती विभाजनविषयक कायद्यात समाजातील आर्थिक विषमता कमी करणारे आणि समाजातील असमान लोकांतील म्हणजे बलिष्ठ आणि दुर्बल लोकांतील व्यवहारात होणारे अन्याय दुरुस्त करणे यांचा समावेश करता येईल. समाजातील विविध लोकात संपत्तीचे योग्य वाटप व्हावे ह्यासाठी कायदा हे साधन आहे. हे विभाजन “प्रत्येकाच्या कुवतीनुसार” ह्या तत्त्वाकडून “प्रत्येकाला त्याच्या गरजेनुसार” ह्या तत्त्वाकडे जाणारे असले पाहिजे. विभाजनविषयक न्यायात असमान करांच्याद्वारे प्रत्यक्ष कर्जफेड कमी किंवा माफ करून जमीनधारणेवर मर्यादा घालून तसेच करारविषयक व्यवहारावर प्रत्यक्ष नियंत्रणे आणणे इत्यादींचा समावेश होतो. अशा न्यायात ज्यांची संपत्ती संशयास्पद व्यवहारांनी बळकावली गेली आहे, ती त्यांना परत करणे ह्याचाही समावेश व्हावयास पाहिजे. ह्या सर्व कायद्यांचा उद्देश समाजात संपत्तीचे कायद्यान्वये पुनर्वाटप करणे आणि अयोग्य करारांवर कायदेशीर बंधने घालणे हा असतो.

गेल्या ४० वर्षांत आर्थिकदृष्ट्या पुढारलेले आणि राजकीयदृष्ट्या प्रबळ असलेले बिगर आदिवासी गट आदिवासी विभागात शिरत असून त्यांच्या जमिनी बळकावत आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या पुरातन मालकीच्या

जमिनी जाऊन ते गरीब भूमिहीन शेतमजूर होत आहेत. अशा अनेक व्यवहारात वरकरणी प्रचलित कायदेशीर तरतुदी पाळल्या गेल्या आहेत असे दिसते. पण ह्या व्यवहाराचा परिणाम मात्र भयंकर झाला असून ह्या मोठ्या प्रमाणावर अन्याय आणि अयोग्य पद्धतीने घडलेल्या विषम व्यवहारामुळे आदिवासींची जमीन बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित झाली आहे आणि आदिवासी भूमिहीन बनले आहेत. ह्या कायद्याचा उद्देश अशा अयोग्य आणि जुलमी व्यवहारातून गमावलेली आदिवासींची संपत्ती त्यांना परत मिळवून देणे आणि त्यासाठी असे व्यवहार रद्दवातल करणे हा आहे. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी ह्यात झालेले बहुतेक व्यवहार आदिवासींची सौदाशक्ती कमी असल्यामुळे आणि त्यांच्या अज्ञानामुळे विषम झाले आहेत. सदरहू कायदा विभाजनाच्या न्यायावर आधारलेला आहे आणि त्यायोगे आदिवासींवर झालेले अन्याय दूर करावे असा ह्या कायद्याचा उद्देश आहे.

कायदेशीर व्यवहारातून मुद्धा गरिबांना मुक्त करणारे कायदे ह्यापूर्वीही झाले आहेत. १९७६ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने कर्जमुक्तीचा कायदा केला. ह्या कायद्यान्वये कर्ज देणे बेकायदेशीर ठरविण्यात आले नाही. परंतु एका विशिष्ट दिवसांपर्यंतची सर्व कर्जे माफ करण्यात आली आणि सावकारांना गहाणवस्तू कर्जदारांना परत देण्याचा आदेश देण्यात आला. हा कायदा सर्वोच्च न्यायालयाने वैध ठरविला. खंडपीठासमोर सध्या असलेला कायदा अशाच प्रकारचा सामाजिक न्याय देणारा आणि असमान व्यवहारांपासून दुर्बलांचे रक्षण करणारा आहे आणि तो पूर्णपणे वैध आहे असे प्रतिपादन करून ह्या कायद्याविरुद्ध अर्जदारांचे अपील कोर्टाने फेटाळून लावले.

मुलभूत हक्कांचा भंग

राज्यघटनेतील १३ व्या कलमानुसार, मुलभूत हक्कांचा भंग करणारी कोणतीही तरतूद किंवा कायदा वा वटहुकूम न्यायालयाला अवैध ठरविता येतो. मात्र राज्य सरकारने, जमिनीविषयक जमिनीवरील हक्कांचा संकोच करणारे कायदे केले तर ते १३ व्या

कलमानुसार अवैध ठरणार नाहीत अशी तरतूद ३१ (ए) कलमात आहे. त्याशिवाय असा कोणताही कायदा घटनेच्या ९ व्या परिशिष्टात घातला गेला असेल तर त्या कायद्यामुळे घटनेच्या मुलभूत हक्कांचा भंग होतो. म्हणून तो कायदा अवैध ठरविता येणार नाही अशी स्पष्ट तरतूद ३१-बी कलमात आहे. दि महाराष्ट्र रिस्टोरेशन ऑफ लॅंडस् शेड्यूल ट्राईबज अॅक्ट, १९७४ हा कायदा घटनेच्या ९ व्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यात आला होता. त्यामुळे संपत्तीविषयक किंवा इतर मुलभूत हक्कांवर गदा येते म्हणून तो अवैध ठरावा असा दावा करणे शक्य झाले नाही. संपत्तीविषयक मुलभूत हक्कांचे कलम १९७८ मधील ४४ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये गाळण्यात आले. त्यामुळे १९७५ साली अंमलात आलेल्या ह्या कायद्याला त्या कलमाखाली आव्हान देणे शक्य होते, परंतु हा कायदा ९ व्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यात आल्याने ते शक्य झाले नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाचा वरील निकाल अतिशय पुरोगामी आणि सामाजिक न्यायाच्या सखोल विवेचनावर आधारलेला आहे. जमीन मालकीविषयक अनेक कायदे पूर्वी सर्वोच्च न्यायालयाने अवैध ठरविले आहेत. हे लक्षात घेता सर्वोच्च न्यायालयाच्या विचारसरणीत पडलेला बदल फार लक्षणीय आहे.

(हे निकालपत्र एआयआर, मार्च १९८५. व्हॉल्यूम ७२, पार्ट ८५५ यात प्रसिद्ध करण्यात आले आहे. पाने ३८९-४०४).

कायद्याची ह्यापुढील अंमलबजावणी

आतापर्यंत न्यायालयात गुंतून पडलेल्या ह्या कायद्याची अंमलबजावणी साहजिकच व्यवस्थित होऊ शकली नाही. आदिवासींना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळण्याच्या दोन तरतुदी ह्या कायद्यात आहेत. [कलम ३ (बी)] एक तर जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही प्रकरणाची चौकशी केल्यानंतर योग्य वाटल्यास हस्तांतरित जमीन मूळ मालकाला परत करण्याचा आदेश देता येईल. ही तरतूद डोळ्यासमोर ठेवूनच आवश्यक वाटल्यास, सरकार ह्या कायद्याच्या

अंमलबजावणीसाठी विशेष अधिकारी नेमील असे आश्वासन विधानसभेत दिले असावे.

दुसरे म्हणजे, ज्याच्या जमिनीचे हस्तांतरण झाले आहे अशा आदिवासीला अशी जमीन परत करावी असा अर्ज करता येईल. मात्र त्यासाठी तो ती जमीन स्वतः कसणार आहे अशी हमी अर्जदारांनी द्याव्यास हवी. हा अर्ज कायदा अंमलात आल्यापासून ३ वर्षांच्या आत कराव्यास पाहिजे असे बंधन आहे. कायदा अंमलात आल्यापासून ३ वर्षांपेक्षा कितीतरी अधिक काळ लोटला आहे. कायद्या-विरुद्ध वेळोवेळी स्थागिती दिली गेली असल्याने आदिवासीपर्यंत [कायदा पोहोचलाच नाही. जिल्हाधिकाऱ्यांनी सुद्धा आपण होऊन अशी प्रकरणे मोठ्या प्रमाणावर निकालात काढल्याचे दिसत नाही. अशा वेळी ह्या आदिवासींना न्याय मिळवून देणाऱ्या व त्यांच्या लबाडीने आणि जबरदस्तीने गिळंकृत करण्यात आलेल्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देणाऱ्या महाराष्ट्र सरकारच्या ह्या पुरोगामी कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी व्हावी ह्यासाठी दोन मार्ग आहेत—

(१) महाराष्ट्र सरकारने आपल्या आश्वासनाप्रमाणे अशा प्रकरणांची चौकशी करण्यास विशेष अधिकारी नेमावे आणि अशी प्रकरणे निकालात काढावी.

(२) आदिवासी जमीन मालकांना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी मिळवून देण्यासाठी घालून दिलेल्या ३ वर्षांच्या मुदतीत वाढ करावी. ही मुदत कायद्यातच घालून दिलेली असल्याने ती वाढविण्यासाठी मूळ कायद्यात दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे.

ह्या कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाल्यास २०,००० हून अधिक आदिवासी कुटुंबांना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळतील असा अंदाज आहे. त्यादृष्टीने आदिवासींच्या विकासासाठी झटणाऱ्या सर्वच कार्यकर्त्यांना, विधानसभा, विधान परिषद सदस्यांनी तसेच सरकारने योग्य ती पावले उचलावीत अशी विनंती आहे.

मात्र सरकार असे विशेष अधिकारी नेमेपर्यंत आणि आदिवासी जमीनमालकांनी करावयाच्या अर्जांची मुदत वाढेपर्यंत वाट

न पाहता, कार्यकर्त्यांनी अशी प्रकरणे शोधून अर्जदारांच्या नावे अशा प्रकरणांची चौकशी करावी अशी विनंती करता येईल. ह्या विनंती अर्जात हस्तांतरित जमिनीचा सर्व्हे नंबर, गावाचे नाव, सध्याच्या खातेदाराचे नाव व जमिनीचे हस्तांतर, विक्री, अदलाबदल, भेट, गहाण, कुळकायद्यातील तरतुदी ह्यांपैकी कोणत्या मार्गांनी झाले, अर्जदाराची जमात, ७/१२ उतारे व फेरफार उतारे इत्यादी माहिती द्यावी लागेल. जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही अशा प्रकरणांची चौकशी केल्यानंतर योग्य वाटल्यास हस्तांतरित जमीन मूळ मालकाला परत करण्याचा आदेश देण्याचा अधिकार आहे असेही अर्जात वाटल्यास नमूद करावे.

आदिवासींच्या कायदेशीररीत्या हस्तांतरित झालेल्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्यासाठी केलेला कायदा

आदिवासींच्या मालकीच्या कित्येक जमिनींचे हस्तांतरण प्रचलित कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन झालेले आहे हे वर्तक समितीने स्पष्ट केले. तसेच अशा रीतीने हस्तांतरित झालेल्या जमिनी मूळ आदिवासी मालकांना परत मिळवून देण्यासाठी खास कायदा करावा अशी शिफारस केल्याचे आपण अगोदर पाहिले आहेच. त्याप्रमाणे महाराष्ट्र सरकारने २३ ऑगस्ट १९७४ रोजी एक विधेयक विधानसभेत सादर केले. हे विधेयक विधानसभेने ३० ऑगस्ट १९७४ रोजी आणि विधान परिषदेने ३ सप्टेंबर १९७४ रोजी संमत केले. हे विधेयक मांडताना ह्यामुळे आदिवासींवरील अन्याय दूर होईल तसेच सरकार ह्या विधेयकातील तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी खास अधिकारी नेमील असे त्यावेळचे महसूल मंत्री श्री. ह. गो. वर्तक यांनी कायदेमंडळात सांगितले.

त्यानंतर हे विधेयक राष्ट्रपतींच्या संमतीसाठी पाठविण्यात आले. दुर्दैवाने अशी संमती मिळण्यास अनेक महिने लागले. त्यासाठी वर्तमानपत्रांकडेही धाव घ्यावी लागली. (Justice Delayed or Denied) इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल विकली, २० जानेवारी १९७५व आदिवासींच्या जमिनी

परत करण्यास विलंब का? महाराष्ट्र टाईम्स, ४ फेब्रुवारी १९७५, लेखक शरद कुलकर्णी). अशा रीतीने हे क्रांतीकारक विधेयक कायदेमंडळात संमत झाल्यानंतर सुमारे ९ महिन्यांनी म्हणजे २८ मे १९७५ रोजी ह्या विधेयकाला राष्ट्रपतींची संमती मिळाली. त्यानंतर आदेश काढून १ नोव्हेंबर १९७५ पासून हा कायदा अंमलात आल्याचे सरकारने जाहीर केले.

महाराष्ट्र रिस्टोरेशन ऑफ लॅन्ड्स टू शेड्यूल्ड ट्राईब्स अँड ह्या नावाने अस्तित्वात असलेल्या ह्या कायद्यातील प्रमुख तरतुदी पुढे दिल्या आहेत.

कायद्यातील प्रमुख तरतुदी

हस्तांतरामुळे आदिवासी मालकांच्या जमिनीची मालकी बिगर आदिवासींकड आली असेल किंवा आदिवासी मालकाला अदलाबदलीनिमित्त मिळालेल्या जमिनीची किंमत त्याने दिलेल्या जमिनीच्या किंमतीपेक्षा कमी असेल आणि अशी हस्तांतरित जमीन बिगर आदिवासी जमीन मालकाकडे असेल आणि ही जमीन ६ जुलै १९७४ रोजी किंवा यापूर्वी बिगर शेतकी कामासाठी वापरण्यात येत नसेल तर त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या कायद्यातील किंवा कोर्टाच्या हुकूमातील तरतुदीकडे दुर्लक्ष करून जिल्हाधिकारी आपण होऊन कधीही किंवा हस्तांतर करणाऱ्या आदिवासी मालकाने या कायद्याची अंमलबजावणी झाल्यापासून ३ वर्षांच्या आत केलेल्या अर्जान्वये आणि योग्य चौकशीनंतर पुढील प्रकारचे हुकूम देऊ शकेल :—

(१) जमिनीचे हस्तांतरण करणाऱ्या आदिवासी मालकाची आणि ह्या हस्तांतरात बिगर आदिवासीला मिळालेल्या जमिनीची अदलाबदल रद्द समजण्यात यावी. मात्र ही अदलाबदल करताना जमीन सुधारणेवर झालेला खर्च ह्या कायद्यात दिलेल्या तरतुदीप्रमाणे निश्चित करण्यात यावा अशी सुधारित जमीन मिळालेल्या मालकाने सुधारणेसाठी खर्च केलेल्या मालकाला ती रक्कम परत द्यावी (कलम ४-ब).

अशा हस्तांतरात आदिवासीने १ एप्रिल १९५७ (जमीन कसेल त्यांच्या मालकीची करणारा दिवस) पासून ६ जुलै १९७४ पर्यंत (आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतराला प्रतिबंध करणाऱ्या तरतुदी अंमलात आल्याचा दिवस) बिगर आदिवासीला पुढील प्रकारे दिलेली हस्तांतरे येतात :—

(अ) विक्री, देणगी, अदलाबदल, गहाण किंवा खंडाने व इतर तोंडी व्यवहाराने झालेली हस्तांतरे.

(ब) कोर्टाच्या हुक्मान्वये किंवा डिक्ती-खाली झालेली हस्तांतरे.

(क) आदिवासीकडून शेतसाऱ्याची किंवा शेतसाऱ्याप्रमाणे गणली जाणारी इतर बाकी वसूल करण्यासाठी तसेच महाराष्ट्र को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीज ॲक्ट, १९६० या अन्वये किंवा इतर कायद्यान्वये झालेली हस्तांतरे मात्र यातून महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियमाच्या कलम ३६ (३) या अन्वये झालेल्या हस्तांतरित जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत.

ही तरतुद आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनीचा कब्जा बिगर आदिवासीकडे दिल्या गेलेल्या जमिनी विषयी आहे. ह्या तरतुदीनुसार, आदिवासीने त्यांच्या जमिनीचा कब्जा जिल्हा-धिकाऱ्याची पूर्वपरवानगी न घेता बिगर आदिवासीकडे दिला आणि कब्जेदार नजिकचा वारस नसताना मरण पावला तर कब्जा दिल्यापासूनच्या दोन वर्षांच्या काळात कब्जा दिलेल्या आदिवासीला किंवा त्यांच्या वारसाला ती जमीन आपल्या ताब्यात द्यावी असा अर्ज करता येईल. त्यावर जमीन महसूल व इतर देणी ठरवून जिल्हाधिकारी नेमून देण्यात आलेल्या तरतुदीनुसार निर्णय घेऊ शकेल.

अशा जमिनीसंबंधी १९७४ साली आदिवासी जमिनी विषयक पहिल्या कायद्यात एक विशेष तरतुद करण्यात आली. ह्या तरतुदीनुसार हस्तांतरित झालेल्या जमिनीचा ताबा बिगर आदिवासीकडे असेल आणि तिचा शेतीव्यतिरिक्त इतर कामासाठी उपयोग होत असेल तर जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही कायदा लागू झाल्यानंतर ३

वर्षांच्या आत आदिवासीने अर्ज केल्यास अशा जमिनीचा ताबा त्याला देता येईल. म्हणजेच आदिवासींचा जमिनीचा कब्जा बिगर आदिवासीकडे गेल्यावर दोन वर्षांच्या आत अर्ज केला पाहिजे ही मुदत काढून टाकण्यात आली तसेच दोन वर्षांच्या आत अर्ज न केल्यामुळे बिगर आदिवासीकडे कब्जा कायम झालेल्या जमिनीही आदिवासींना परत मिळवून देण्याविषयीही त्यावेळी तरतुद केली गेली.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे आदिवासींची जिल्हाधिकाऱ्यांच्या पूर्वपरवानगी-शिवाय हस्तांतरित झालेली जमीन कब्जा दिल्यापासूनच्या दोन वर्षांच्या काळात त्याने अर्ज केल्यास परत मिळू शकेल. अशी तरतुद जमीन महसूल कायद्यात होती. म्हणजेच कब्जा दिल्यानंतर दोन वर्षांनंतर अशी हस्तांतरित जमीन परत मिळण्याचा आदिवासींचा अधिकार गमावला जाई. आदिवासी जमिनीच्या हस्तांतरविषयक पहिल्या कायद्यातील तरतुदीनुसार असा अधिकार गमावलेल्या जमिनी देखील जिल्हाधिकाऱ्यांना आपण होऊन कधीही तसेच कायदा जारी झाल्यापासून तीन वर्षांच्या आत अशा आदिवासीने अर्ज केल्यास परत मिळवता येतील.

ह्या तरतुदीनंतरही कायद्यात एक उणीव राहिली आणि ती म्हणजे आदिवासी जमीन-मालकाने किंवा त्याच्या वारसाने जमीन कसण्यास असमर्थता व्यक्त केली किंवा तिची खरेदी किंमत तसेच सुधारणांची किंमत द्यावयास तो तयार नसला तर काय करावे ह्या विषयी तरतुद नव्हती. म्हणजेच ह्या जमिनीची मालकी बिगर आदिवासीकडेच राहण्याची शक्यता होती. त्यामुळे आदिवासी जमीन-मालकावर किंवा त्याच्या वारसावर जमिनीचा कब्जा घेण्यास नकार द्यावा असे दडपण येण्याची शक्यता होती. त्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने एक खास दुरुस्ती कायदा केला (३०/१९७७) ह्या कायद्यातील दुरुस्तीनुसार आदिवासीने किंवा त्याच्या वारसाने अशा प्रकारे जिल्हाधिकाऱ्यांची पूर्वपरवानगी न घेता हस्तांतरित झालेल्या जमिनीचा परत कब्जा घेण्यास नकार दिला तर तिचा कब्जा राज्य सरकारकडे जाईल आणि अशा जमिनीची किंमत व त्यावरील सुधारणांची

किंमत सरकार बिगर आदिवासीला देईल अशी योजना करण्यात आली. अशी सरकारने ताब्यात घेतलेली जमीन नंतर जमीन असलेल्या गावात राहणाऱ्या किंवा जमिनीपासून पाच किलोमीटर अंतरात राहणाऱ्या व जमिनीची किंमत व त्यावरील सुधारणांची किंमत भरण्यास तयार असलेल्या दुसऱ्या आदिवासीला देण्यात यावी अशी तरतुद केली गेली.

जमिनीचे हस्तांतरण ६ जुलै १९७४ पूर्वी झाले असल्यास आणि या बिगर आदिवासीकडे जमीन हस्तांतरित झाली आहे त्याची जमीन सार्वजनिक कार्यासाठी सरकारने ताब्यात घेतली असल्यास, हस्तांतरित जमिनीपैकी फक्त अर्धी जमीन बिगर आदिवासीला परत केली जाईल. (ही तरतुद मुख्यत्वेकून कोयना धरणांमुळे विस्थापित झालेल्या आणि रायगड जिल्ह्यात पुनर्वसन करण्यात आलेल्या बिगर आदिवासींसाठी आहे).

हस्तांतरित जमीन परत मिळण्यास पात्र असलेल्या आदिवासीने ती जमीन तो स्वतः कसणार आहे आणि जिल्हाधिकाऱ्याने जमीन सुधारणीवर केलेला खर्च म्हणून ठरविलेली रक्कम बिगर आदिवासी चालकाला द्यावयास तयार आहे अशी हमी दिल्यासच त्याला मिळू शकेल. मात्र कायदेशीर अज्ञानाच्या बाबतीत अशी हमी त्याच्या पालकाला देता येईल. इतर कायदेशीर अपात्रता असलेल्या माणसाच्या बाबतीत त्याची हमी त्याच्या अधिकृत एजंटला देता येईल.

ह्याकायद्यात ज्याची जमीन हस्तांतरित झाली आहे त्याचा विचार करताना त्याच्या वारसांचा विचार करण्यात आला आहे. तसेच आदिवासींची जमीन ज्याला मिळाली आहे त्याचा विचार करताना त्याचे वारस व त्याने किंवा त्याच्या वारसाने १५ मार्च १९७१ रोजी किंवा त्यानंतर ज्या आदिवासी किंवा बिगर आदिवासीकडे जमीन हस्तांतरित केली आहे अशा व्यक्तीचाही समावेश करण्यात आला आहे. म्हणजेच ह्या कायद्याच्या कक्षेत बिगर आदिवासीकडे १ एप्रिल १९५७ पूर्वी हस्तांतरित झालेल्या जमिनी येत नाहीत. तसेच बिगर आदिवासी मालक किंवा त्याचे वारस यांनी १५ मार्च १९७१ पूर्वी दुसऱ्या

व्यक्तीकडे हस्तांतरित केलेल्या जमिनी येत नाहीत. त्याचप्रमाणे ६ जुलै १९७४ रोजी किंवा त्यापूर्वी बिगर शेतकी कामासाठी वर्ग केलेल्या जमिनी येत नाहीत.

अपीलाची तरतूद

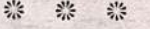
जमीन परत करण्याच्या किंवा न करण्याच्या जिल्हाधिकाऱ्यांच्या निकालाविरुद्ध महाराष्ट्र जमीन महसूल न्यायाधिकरणकडे अपील करता येईल. मात्र हे अपील जिल्हाधिकाऱ्याचा हुकूम मिळाल्यानंतर ६० दिवसांचे आत केलेले असावे. असे अपील करताना कायद्याने ठरवून दिलेल्या कोर्ट फीचे तिकीट लावावे लागेल. अशा प्रकरणात महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने दिलेला निकाल अंतिम राहील (कलमे ६, ७, ८, ९).

ह्या कायद्याखाली जिल्हाधिकाऱ्याने/आयुक्ताने/महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने, किंवा राज्य सरकारने निकालात काढलेल्या प्रकरणांचा विचार मुलकी न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात असणार नाही. आणि अशा न्यायालयाला त्याविषयी विचार करता येणार नाही अशी स्पष्ट तरतूद ह्या कायद्यात करण्यात आली आहे. (कलम १०).

जिल्हाधिकाऱ्याने ह्या कायदानुसार जमिनीचा कब्जा मूळ आदिवासी मालकाला परत द्यावा असा हुकूम दिल्यानंतरही जमिनीचा कब्जा बिगर आदिवासीकडे असेल तर असा हुकूम दिल्यानंतरच्या वर्षापासून प्रत्यक्ष कब्जा दिल्यापर्यंतच्या काळातील जमिनीच्या

वापराबद्दल जिल्हाधिकारी ठरवील ती नुकसानभरपाई बिगर आदिवासीने आदिवासीला द्यावी अशीही एक तरतूद कायद्यात आहे.

मूळ कायदा व त्यानंतर त्यात झालेल्या दुरुस्त्या यांचा एकूण गोषवारा वर दिला आहे. त्यावरून कोणत्या हस्तांतरित जमिनी आदिवासींना परत मिळू शकतील याची कल्पना येऊ शकेल. मात्र प्रत्येक प्रकरणाचा स्वतंत्र अभ्यास करताना वरील गोषवाऱ्यावर अवलंबून न राहता कायद्यातील कलमांचाच आधार घ्यावा लागेल. त्या दृष्टीने मूळ इंग्रजी कायदा परिशिष्टात दिला आहे. ३१ ऑगस्ट १९८४ पर्यंत झालेल्या निरनिराळ्या दुरुस्त्यांचा त्यांत समावेश आहे.

सातपुड्यातील आदिवासी आणि त्यांच्या आरोग्य समस्या

डॉ. एस. एल. काटे,

प्रमुख जीवरसायन शास्त्र विभाग,
बी. जे. मेडिकल कॉलेज, पुणे.

प्रास्ताविक

केवळ सुईच्या टोकावर मावेल इतके आयोडिन एका माणसाला दिवसभरासाठी पुरेसे असते. परंतु आदिवासीचे आहारात तेवढेही आयोडिन मिळू शकत नाही.

रक्तात ५ ग्रॅम हिमोग्लोबिनचे प्रमाण असलेली व्यक्ती सर्वसामान्य जीवन जगू शकत नाही असे तज्ञांचे मत आहे. परंतु रक्तात २-२.५ ग्रॅम हिमोग्लोबिनचे प्रमाण असलेले असंख्य आदिवासी सातपुड्यात कष्टाचे जीवन रेटत आहेत.

सातपुड्याच्या पाड्यापाड्यास दारूचे व्यसनाने व अंधश्रद्धा-अज्ञान यामुळे भगत व मांत्रिकांनी वेढले आहे. या साऱ्या भयानक प्रकारावर अभ्यासपूर्ण प्रकाशझोत बी. जे. मेडिकल कॉलेजचे प्राध्यापक जीवरसायन शास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. एस. एल. काटे, यांनी आपल्या लेखात टाकला आहे.

धुळे जिल्ह्यातील तापी व नर्मदा नद्यांच्या मधल्या पट्ट्यात सातपुड्यातील डोंगरमाथा व पायथ्याशी आदिवासी समाज गेले कित्येक वर्षे वास्तव्य करून राहिला आहे. प्रामुख्याने भिल्ल व पावरा समाज धडगाव, तळोदा, अक्कलकुवा, शहादा, नवापूर, नंदुरबार व साक्रीचा काही भाग यात आढळतो. १९८१ चे शिरगणतीनुसार धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींची लोकसंख्या ८ लाख ३१ हजार असून जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ४० टक्के आहे.

मोलगी, काठी, धडगाव, तोरणमाळ परिसरातील आदिवासी कष्टाचे जीवन जगत आहे. इतर प्रगत समाजापासून दूर राहिलेला व देशातील आधुनिक विज्ञान व विकासाच्या फायद्यांपासून वंचित असलेल्या

आदिवासी समाजाच्या आरोग्य समस्या इतर समाजापेक्षा वेगळ्या व गुंतागुंतीच्या आहेत व त्या सोडविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करायला हवेत.

राष्ट्रीय सेवायोजनेतगंत बी. जे. मेडिकलचे विद्यार्थी व धुळे जिल्हा शासकीय रुग्णालयाचे सहकायनि या भागात विविध आरोग्य शिबीरे व तपासणी प्रकल्प हाती घेतले. त्यातून निघालेल्या निष्पत्तीचे आधारे आदिवासींच्या आरोग्य समस्येबाबत फार महत्त्वाच्या बाबी दिसून आल्यात.

(१) पूरक अन्नाचा अभाव :—

प्रथिने, जीवनसत्वे, लोह व आयोडिन या अन्नातील योग्य घटकांची कमतरता त्यामुळे पंडूरोग व गलगण्ड यांसारख्या रोगाचा प्रादुर्भाव.

(२) आनुवंशिक दोष :—रक्तातील तांबड्या पेशीमध्ये रिकलसेन हिमोग्लोबिन व एन्झायमची कमतरता ह्यासारखे आयुष्यमान कमी करणारे आनुवंशिक दोष.

(३) मोहाच्या दारूचे अतिसेवन :—

दारू हा आदिवासी जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनून राहिलेला आहे. दारूच्या अतिसेवनाने शरीरातील महत्त्वाचे अवयव योग्य ते काम करीत नाहीत.

(४) अज्ञान व अंधश्रद्धा :—महत्त्वाच्या आरोग्य समस्येबाबत अज्ञान, सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव, मोकळी हवा व शुद्ध हवा परंतु दूषित पाणी.

वरील चार बाबींचा सखोल अभ्यास केल्यास आदिवासींच्या आरोग्य समस्या परस्पर पूरक व एकमेकात गुंतलेल्या

आढळतील. ती गुंतागुंत दूर करणे व उपाययोजना तयार करणे अनिवार्य आहे.

चौरस आहाराचे आरोग्यामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. आदिवासींच्या आहाराचा व रक्तातील निरनिराळ्या घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता चौरस आहारापासून मिळणाऱ्या घटकांचा अभाव आढळून आला. रक्तामध्ये योग्य प्रथिने, जीवनसत्वे, लोह व आयोडिन या खनिज द्रव्यांची कमतरता आढळून आली.

प्रथिने, जीवनसत्वे, लोह हे घटक रक्तातील हिमोग्लोबिन, प्रथिने तयार करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. निरोगी माणसामध्ये हिमोग्लोबिनचे शेकडा प्रमाण १२ ते १४ ग्रॅम एवढे असते. आदिवासीमध्ये तर २० टक्के लोकांमध्ये हे प्रमाण शेकडा २ ते ७ ग्रॅम आढळून आले आहे. स्त्रिया व मुलांमध्ये हे प्रमाण कमी असल्याने ही बाब चिंताजनक आहे.

आहारामध्ये आयोडिनचे प्रमाण कमी असेल तर गलगण्डचा प्रादुर्भाव होतो. याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे धडगाव-मधील आदिवासीमध्ये ६० टक्के लोकांत आढळणारा गलगण्ड रोग होय. सुईच्या टोकावर मावेल एवढे आयोडिन एका माणसाला दिवसभरासाठी पुरेसे होते. पण तेवढेसुद्धा आयोडिन आदिवासींना आहारात मिळू शकत नाही.

महाराष्ट्रातील सर्वच आदिवासी समाजा-मध्ये तांबड्या पेशीतील आनुवंशिक दोष (रिकल सेल हिमोग्लोबिन) आढळतो. धुळे जिल्ह्यातील सातपुडा भागात वास्तव्य करणाऱ्या भिल्ल व पावरा समाजामध्ये हा आनुवंशिक दोष मोठ्या प्रमाणात

आढळून आला आहे. २५ टक्के आदिवासी-मध्ये हा दोष आहे.

तांबड्या पेशीमध्ये रिकल सेल दोष असणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना लग्नसंबंधातून जन्मणाऱ्या एक-चतुर्थांश मुलांना कधीच बरा न होणारा पंडू रोग होऊ शकतो. अशी मुले वयाच्या १५ वर्षांपावेतोच जेमतेम जग पाहू शकतात. अशा प्रकारे धुळे जिल्ह्यात सुमारे ७ हजार मुले असाध्य अशा पंडूरोगाची असावीत असा संख्याशास्त्राच्या आधारे अंदाज आहे.

आदिवासींचे जीवनात सुख आणि दुःख या दोन्ही प्रसंगात दारूला महत्वाचे स्थान मिळालेले आहे. मोहाच्या फुलापासून दारू तयार करण्याची कला आदिवासींमध्ये वंशपरंपरेने अवगत आहे. दारू थोड्या प्रमाणात घेतली तर ते औषध किंवा अन्न होऊ शकते. पण दारू प्रमाणाबाहेर प्राशन केली तर शरीरातील महत्वाचे प्रक्रियांमध्ये विघाड होऊ शकतो.

आदिवासींच्या आरोग्यावर दारूचे दुष्परिणाम ह्यावर शास्त्रज्ञांमध्ये बरीच उलटसुलट चर्चा झालेली असून दारूचे अतिसेवनाने शरीरातील कुठल्या महत्वाच्या अवयवांवर परिणाम झालेला आहे, हे पडताळून पाहणे आवश्यक आहे, त्यासाठी संशोधनाची गरज आहे. दारू ही आदिवासी जीवनाची अपरिहार्य बाब आहे. हे जरी खरे असले तरी त्याचे अतिसेवन करू नये असे सांगणारी एकही सामाजिक संस्था आदिवासी भागात नाही, हे कटू सत्य आहे.

मोलगी, काठी, धडगाव, तोरणमाळ, भुश्या हे भाग निसर्गरम्य असून तेथील हवा निरोगी आहे. पण डोंगरमाथ्यावर मिळणारे पिण्याचे पाणी व स्वच्छतेचा

अभाव यामुळे पोटबुखीचे प्रमाण या भागात जास्त आहे.

आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे विष्टेचे नमुने तपासले असता बांडगुळे म्हणून शरीरात वास्तव्य करून राहिलेल्या जंतांचे प्रमाण ८० टक्के मुलांत आढळले. आदिवासी समाजामध्ये प्रामुख्याने आढळणाऱ्या रोगांबद्दल (पोटाचे विकार पंडूरोग, गलगण्ड) खूपच अज्ञान आहे.

हे रोग लवकर बरे होत नसल्याने डॉक्टरकडे न जाता आदिवासी अंधश्रद्धेपायी भगत वा मांत्रिकाकडे जातो. पोटबुखीने व गलगण्डामुळे बेजार झालेले रोग्यात पोटावर व गळ्यावर डाग दिलेले आढळतात. सगळ्यात चित्तेची बाब म्हणजे समाजातील अज्ञान दूर करणारा शिक्षकही भगताकडून उपचार घेत असलेला आढळतो.

सदरहू सविस्तरपणे मांडलेल्या प्रश्नांची गुंतागुंत पाहता असे दिसते की, रक्तातील प्रथिने, जीवनसत्त्वे, व लोह या घटकांचे कमतरतेमुळे पंडूरोग होतो. दूषित पाणी व स्वच्छतेचा अभाव यामुळे आदिवासींमध्ये आतड्यातील जंतांचे प्रमाण जास्त आहे. हे जंत त्या व्यक्तीच्या आहारातील महत्वाचे घटक स्वतःच खाऊन आतड्यात बांडगुळे म्हणून वाढत असतात. पर्यायाने ती व्यक्ती अशक्त बनते. ह्यात भर पडते, ती तांबड्या पेशींमध्ये आढळणारे रिकल सेल हिमोग्लोबिन या अनुवंशिक दोषाची.

निरोगी माणसांचे रक्तामधील तांबड्या पेशींचे आयुष्य साधारण १२० दिवस भरते. परंतु आदिवासी समाजात आढळणाऱ्या पंडूरोगाची तीव्रता फारच हानिकारक आहे. रिकल सेल हिमोग्लोबिन असलेल्या तांबड्या पेशींचे आयुष्य कमी होते व त्या लवकर फुटतात. अशा रीतीने त्या व्यक्तीच्या

रक्तातील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी होऊन ती व्यक्ती सभोवताली असणाऱ्या संसर्गजन्य व इतर रोगांना चटकन बळी पडते. धडगाव विभागात आढळणारा गलगण्ड हे त्याचे उदाहरण देता येईल.

धुळे जिल्ह्यातील सातपुड्याच्या माथ्यावर व पायथ्याला राहणाऱ्या आदिवासींमध्ये गलगण्डाचे प्रमाण सगळ्यात जास्त आहे. तेथील स्त्री-पुरुषांच्या गळ्याभोवती आढळणाऱ्या गलगण्डाच्या गाठीचा आकारही खूप मोठा आहे. गलगण्ड हा रोग आहारातील आयोडिनचे प्रमाण कमी झाले की होतो. बिगर आदिवासी विभागातही आयोडिनच्या कमतरतेमुळे गलगण्ड होतो. पण गलगण्डाच्या गाठी आदिवासी विभागात आढळणाऱ्या गाठीपेक्षा लहान असतात.

हे चित्र आम्ही जेव्हा तज्ज्ञ वैद्यकीय संशोधकापुढे चर्चासत्तात मांडतो, त्यावेळी आदिवासींमध्ये आढळणाऱ्या गलगण्डामध्ये त्यांच्यात असलेले अनुवंशिक दोष तर जबाबदार नाहीत ना? अशी शंका येते ह्याचे उत्तर वैद्यकीय संशोधनातच मिळेल.

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभाग वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन विभाग, सार्वजनिक आरोग्य यांचेद्वारे आदिवासी आरोग्य समस्येचा सखोल अभ्यास करून त्यावर योग्य उपाययोजना शोधण्यासाठी एकमेकांच्या सहकार्याने एक स्वतंत्र संशोधन विभाग सुरू करावयाचे काम हाती घेतले आहे. महाराष्ट्राचे आरोग्य मंत्री श्री. भाई सावंत यांनी या महत्त्वपूर्ण बाबीकडे जातीने लक्ष घातले असल्याने महाराष्ट्र राज्य आदिवासींचे आरोग्य समस्यावर मात करणेचे बाबतीत इतर राज्यांच्या पुढे राहील यात शंका नाही.

***

निसर्गरम्य परिसर आणि माडिया आदिवासी जीवन

श्री. जे. एल. कुमरे, स. शि.
मु. तोडसा, पो. ता. एटापल्ली,
जिल्हा गडचिरोली.

गडचिरोली जिल्ह्यातील एटापल्ली, भामरागड परिसरात वास्तव्य करणारा माडिया आदिवासी म्हणजे डोळ्यासमोर एक आगळ्या वेगळ्या मानवाचं चित्र उभे राहते. लंगोटी नसलेला, पण प्रामाणिक व निसर्गवेन, त्याच्या सभोवतालचं हिरव्यागार वनश्रीने नटलेले घनदाट जंगल, त्या घनदाट जंगलात गवतांनी आच्छादलेल्या चंद्रमाळी झोपड्या त्यांचे जंगलाशी असलेले अतूट नाते व ऋणानुबंध पाहून असे वाटते की, जणू काही या निसर्गपुत्रासाठीच देवानं निसर्गाची निर्मिती केली आहे काय ?

वनश्रीने नटलेल्या सिरोंचा, अहेरी, लाहेरी, एटापल्ली, जाराखंडी या भागात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासीमध्ये प्रामुख्याने गोंड, माडिया ही बहुसंख्य आदिवासी जमात व थोड्या प्रमाणात परधान ही आदिवासी जमात दिसून येते. परंतु बहुसंख्य माडिया जमात घनदाट जंगलात वास्तव्यास दिसून येते. त्यांचा संबंध इतर शहरांशी व मोठ्या खेड्यांशी नसतो.

पुरातन काळापासून वास्तव्य करीत असलेल्या आदिमानवापासून तर सध्याच्या २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करणाऱ्या आदिवासीकडे पाहिल्यानंतर त्यांच्या पूर्वकालीन दयनीय जीवनाची अवस्था दिसून येते. किरं घनदाट जंगलात मोठ्या आनंदोवृत्तीने जमणारा, निसर्गवेडा निसर्गाच्या सानिध्यात वर्षानुवर्षे जगत आलेला निसर्गाच्या जवळीकीमुळे आजूबाजूच्या वातावरणातून एक प्रकारचे चैतन्य निर्माण होऊन निसर्गापासून येणाऱ्या संकटापासून मात करण्याची लढावूपणा, चिकाटी व वाघालासुद्धा न भिण्याची शक्ती त्यांच्यामध्ये त्यांचे जीवन जवळून पाहिल्यानंतर दिसून येते.

सिरोंचा, अहेरी, एटापल्ली, जाराखंडी, लाहेरी या परिसरातील वनवैभव फारच विलोभनीय असून अहेरी, पेरमिली रोडवरील मिरकल तलावाजवळील “आलापल्ली वनवैभव” हे अति सुंदर सागाचे जंगल प्रसिद्ध आहे. गगनचुंबी सागाची गर्दी, बांब्या वनराई, हिरवीगार वनश्रीने नटलेले डोंगर मनाला मोहून टाकतात. भामरागड ह्या खेड्याजवळ इंद्रावती, पामुलगाँव व पर्लकोटा या तीन नद्यांचा त्रिवेणी संगम फारच प्रेक्षणीय वाटतो.

या भागातील प्रवास म्हणजे एक प्रकारचा मनमुराद आनंद. अहेरी लाहेरी या भागातील प्रवास म्हणजे निसर्गाची मुक्त उधळण. ल्ली व अहेरी पेरमिलीचा प्रवास तर मज्जाच मज्जा. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला उभे असलेले ऊंच ऊंच सागवान, मनाला मोहून टाकणारे हिरवीगार पानांनी नटलेली बांब्या वनराजो; जणू काही प्रवाशांच्या स्वागतासाठी उभी आहेत की काय ? अशी कल्पना मनात डोकावून जाते. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला लांबच्या लांब पसरलेली मुलायम हिरवळ. पावसाच्या सरीने न्हाऊन निघालेली झाडेझुडपे, वेली आणि त्यावर क्षणातच पडणारी सूर्याची सोनेरी किरणे व दुरून दिसणारे वनश्रीने आच्छादलेले नयनमनोहर हिरवेगार डोंगर मनाला भुरळ पाडतात.

ह्या प्रवासात एखादे लहानसं खेडं आपल्या दृष्टीस पडल्यानंतर ह्या खेड्यापाड्याने राहणारे आदिवासी त्या चंद्रमाळी झोपड्याकडे बघून त्यांच्या जीवनाची व्यथा चटकन लक्षात येते. ती म्हणजे “अशा घनदाट जंगलात वस्ती करून राहणे

म्हणजे जंगलातील हिंस प्राणी, विंचू, साप इत्यादी नैसर्गिक आपत्तींना एक प्रकारचे सरळ आव्हानच. परंतु देवावर व निसर्गावर विश्वास ठेवून या निसर्गपुत्राने त्यांच्या संकटावर मोठ्या आनंदाने मात केली आहे.” “या जंगलात माझ्या किती वाटतो आनंद” या म्हणीप्रमाणे वर निळे आकाश, वनश्रीने नटलेले परिसर, नदीनाले या निसर्गरम्य परिसरात त्याला कोणत्याच गोष्टीची उणीव नाही. इतर लोकांच्या जीवनाशी संबंध नाही. कारण दळणवळणाची सुविधा फारशी उपलब्ध नाही. परंतु आता सरकारने थोड्या फार सोयी करण्यास सुरुवात केली आहे.

आपल्या आशा जगावेगळे जीवनात धन्य मानणारा आदिवासी खरोखर हेच “जंगलांचे राजे” होय.

अज्ञान, अंधश्रद्धा, परंपरागत कल्पनाशक्ती, यापूर्वीच अज्ञानात गुरफटलेला माडिया गोंड, मग शेती कोणत्या पद्धतीने करीत असतील बरे. आधुनिक यंत्रे, नवीन पद्धती रासायनिक खतांचा वापर यांची तोंडओळखसुद्धा नाही. त्याच परंपरागत जुन्या पद्धतीने म्हणजे शेणात चिखल करून धान्य पेरलं म्हणजे झालं. “पेरणी” तलाव व विहिरी नसल्यामुळे पाण्याचा अभाव पावसाच्या भरवशावर राहून लागतं. त्यामुळे कधी कधी पेरणी लांबणीवर पडतात. रेंताळ जमीन असल्यामुळे त्यात जास्त दिवस साचून राहत नाही. काही माडिया शेतकरी आपल्या शेतात पाणी अडविण्यासाठी “बोड्या” बांधतात. त्यात जेमतेम ३ महिन्यांपर्यंत पाणी साचून राहते. अशा व्यक्तीकडे जेमतेम एक वर्ष पुरेल एवढे धान्य पिकते. परंतु बहुतांश

माडिया शेतकऱ्याकडे “बिड्या” नसल्यामुळे त्यांना पावसाचे भरवशावर राहवं लागतं. अशाकडे एक वर्षापर्यंत पुरेल एवढे धान्य पिकत नाही. मग दुसऱ्याकडून धान्याची व्यवस्था करावी लागते. तो कर्जबाजारी होतो.

निसर्गाची कृपा सतत त्याच्यावर मेहरबान असते असे नाही. पाऊस वेळेवर पडत नाही. कधी पाऊस कमीच पडतो. तेव्हा त्यांची शेतीभाती बुडतात. आणि तो कर्जबाजारी होतो. सारे जीवनच त्याचे कष्टमय असले तरी निसर्गाने त्याला तेवढेच प्रेम दिले. तेवढे प्रेम त्याला श्रीमंत सावकाराकडून वा इतर कोणाकडूनही मिळणे शक्य नाही. जंगलरुपी निसर्गाने आपल्या निसर्गपुत्राला आपल्या अगाध लिलेने त्याच्यावर आपुलकीची माया दाखविली आहे. त्याला मोहाची फुले, चारा, टेंभुर्णीची फळे देऊन त्याच्या दुःखी जीवनाची सांत्वन करतो. त्याला त्याच्या जीवनास आवश्यक असलेल्या वस्तू, जळाऊ लाकूड, टोपल्या वनविण्यासाठी बांबू, घरबांधणीसाठी लाकूडफाटा. अनेक जातीच्या झाडांपासून निघालेला डिक इत्यादी वस्तू जंगलापासून मिळतात. या निसर्गपुत्राला निसर्ग एक वरदान आहे.

पाण्याविना मासा तसा जंगलाविना आदिवासी. त्यांनी पूर्वीपासूनच निसर्गावर प्रेम केलेले आहे. त्याचे वर्षानुवर्ष जंगलाशी अतूट नाते पाहिले, म्हणजे जंगल म्हणजे त्याचा आत्मा. जंगल म्हणजे त्याचे जीवन जंगलापासून त्याचे जीवन कंटाळवाणे व निरर्थक. अजूनही आदिवासी लोकांनी जंगले टिकवून ठेवली आहेत. हे निसर्गपुत्र माडिया झाडे, सूर्य, चंद्र, वारा, पाऊस, बीज ह्या निसर्गाच्या अद्भूत दवी शक्ती आहेत. असे मानून ह्या निसर्ग शक्तींना “निसर्ग देवता” म्हणून पूजतात.

शिकारीस जाणे त्यांच्या जीवनातला आवडता छंद, सर्व गावकरी मिळून जाती, भाले, कुत्रे, सोबत घेऊन शिकारीसाठी दिवसभर जंगलात फिरतात. मिळालेल्या शिकारीतील प्राण्यांचे मांस प्रत्येकाला

आप-आपसात वाटून घेतात. यावरून त्यांच्यामध्ये “सामुदायिक एकात्मिकतेची भावना” दिसून येते. परंतु अलीकडे शासनाने शिकारीस बंदी घातली आहे. त्याचा दुसरा छंद म्हणजे मासे पकडणे, दिवसभराच्या काबाडकण्टानंतर व परिश्रमातून निर्माण झालेला थकवा नाहीसा करण्याकरिता विरंगुळा म्हणून नदीच्या थंड पाण्यात पोहोणे व मासे पकडणे आणि त्यातूनच एक प्रकारचा जीवनातील आनंद मिळविणे ह्याच मुख्य उद्देशाने आदिवासींची बहुतेक खेडी किंवा शेती नदीकाठच्या सांसिध्यात आढळून येतात.

निसर्ग प्रवृत्तीमुळे त्याला फळझाडांचे खूपच आकर्षण व माया आहे. फळ देणारे झाड म्हणजे त्याचे प्रेमाचे मित्र. ह्या मित्रांचा सहवास त्याला नेहमीकरिता हवाहवासा वाटतो. म्हणून आपल्या शेतात, जांबाची, आंब्याची, लिंबूची झाडे लावून आपले शेत वनश्रीने नटवून टाकतो. परंतु त्याला सर्वात आवडत अन् जीव की प्राण वाटणारे झाड म्हणजे तांडाचं. माडिया आदिवासींचे “कल्पवृक्ष” म्हणून या झाडाला ओळखले जाते. त्यापासून त्यांना पिण्यासाठी ताडीपेय, खाण्यासाठी फळे, फळापासून उगवलेले कोवळं रोप म्हणजे त्यांचा कंद हे खाण्यासाठी खूप स्वादिष्ट असते. घराच्या छप्पर आच्छादनासाठी ताडीचे पत्रे, घरबांधणीसाठी दोऱ्या इत्यादी माल्यवान वस्तू त्यांना तांडाच्या झाडापासून मिळतात. मग आहेत ना कल्पवृक्ष. म्हणून बहुतेक माडिया शेतकरी आपल्या शेतात तांडाची झाडे लावतात. ताडी निघायला लागली म्हणजे त्यांच्या आनंदाला पारावर राहत नाही. जानेवारी ते एप्रिल, हा हंगाम म्हणजे जिकडे तिकडे आनंदी आनंदच.

प्रत्येक गावात माडिया समाजातील लोक आपला गावप्रमुख निवडतात. त्याला “गायता” असे म्हणतात. गावातील समाजातील कामे त्याच्या सल्ल्यानुसार व मार्गदर्शनानुसार चालतात. गावात “गायता”ला खूप आदर व मानाचे स्थान असते.

गायता व गावकरी मंडळीच्या सल्ल्यानुसार देवदेवतांचे पूजापाठ करणारा भगत किंवा पेरमा याला मानाचे स्थान असते. गावात सुख शांती नांदावी, गावातील कोणत्याच व्यक्तीला भूतवाधा होणार नाही, म्हणून प्रत्येक रविवारला पेरमाकरवी सर्व गावकरी मंडळी देव-देवतांची पूजा करून पोलवा मानतात. त्या दिवशी कोणीच शेतीची कामे करीत नाहीत. सुट्टीचा दिवस म्हणून मजेत घालवितात.

हिंदू सणाप्रमाणेच आपले धार्मिक सण “दसरा” सणात त्यांचा आनंदाचा व महत्त्वाचा सण म्हणजे “नावापंडूम” पंडूम म्हणजे सण. पंडूम साजरा करण्याची वैयक्तिक प्रथा नाही, तर सर्व गांवकरी मंडळी मिळून सामुदायिक रितीने पंडूम साजरा करतात. सर्व गावकरी मिळून शेतावरून आणलेल्या नवीन धान्याची व इतर नवीन धान्याची पूजा करतात. धार्मिक विधी, पूजा, लग्नकार्य, जन्म-मृत्यू पर्यंत कोणतेही कार्यक्रम दारुशिवाय साजरे होत नाही. देव-देवतांपासूनच त्यांना लाभलेली सोनरस (दारु) अमृतपेय आहे. अशी दंतकथा आहे. माडिया म्हणजे गोंडाचेच भाऊबंद. दोन्ही समाजाचा धार्मिक विधी, पूजा करताना प्रथम देवाला दारु अर्पण करूनच मग दारु पितात. नावापंडूम साजरा केल्याशिवाय गावातील कोणतीच व्यक्ती नवीन धान्य खाण्यास प्रारंभ करीत नाही. जो प्रथा मोडील त्याला समाज सभेमध्ये दंड आकारण्यात येतो.

माडिया लोकांच्या जीवनात नृत्याला एक विशिष्ट स्थान आहे. त्यांच्या संस्कृतीनुसार साजरे होणारे सण, धार्मिक विधी, लग्न या कार्यात नृत्याचा समावेश असतोच. नृत्य ही त्यांची पारंपरिक कला आहे, सुखी दुःखी जीवनातील आनंद म्हणजे माडिया लोकांचे नृत्य. नृत्याची परंपरा अजूनही त्याने टिकवून ठेवली आहे. आपली शेतीची कामे आटोपल्यानंतर दिवसभराच्या काबाडकण्टातून निर्माण झालेले नैराश्य घालवून देण्यासाठी मनोरंजनाची इतर

साधने गावात नसल्यामुळे करमणूक म्हणून रात्रीचे वेळी मधून चांदणे पडले आहेत. चंद्राचा शीतल प्रकाश पडलेला आहे. अशा सुंदर समयी माडिया आदिवासी तरुण-तरुणी गोठूलभोवती गोळा होतात. तरुणांचे रिरेला रिरेलो ही गाण्याची सुखात तर तरुणाची ढोलकीवर थाप पडलेली म्हणजे नृत्याला एकप्रकारचे आनंदाचे भरते येते. [तरुणी एकमेकांच्या गळ्यात हात घालून गोलगोल नाचतात. विशेषतः तरुणांचे “ढोल” वरचे नृत्य फारच आकर्षक वाटते. दूरदूरपर्यंत त्यांचा सुरेल आवाज धुमत असतो. पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला त्याचे आकर्षक असे नृत्य खूप आवडते. त्याचा सुरावर मोठ्या आनंदाने रात्रभर नाचतात, बागडतात. आपल्या मित्रमंडळीच्या सहवासात, नृत्याद्वारे आनंद मिळविणे, एक प्रकारचा आनंद वाटतो की काय? आपल्या दिवसभराच्या परिश्रमानंतरही सुखाची झोप न घेता रात्रभर नृत्याचा आनंद मनमुरादपणे उपभोगतात. ही त्यांची परंपरा अद्यापही चालूच आहे.

कधी कधी जीवनात येणाऱ्या सुखाच्या आनंदमय प्रसंगी व दुःखाच्या नैराश्यमय प्रसंगी त्याने निसर्गाचा सान्निध्यात हिंडून-फिरून आपली व्यथा निसर्गावर सोपविलेली आहे. कोणी सोबती नसतील तरी चालेल. परंतु निसर्गाचा सहवास लाभला म्हणजे तो तहानभूक विसरून जातो. झाडाच्या सावलीत तास न तास बसून वाऱ्यासोबत डुलणाऱ्या फांद्या, किलबिलणारे पक्षी,

आकाशात ऊंच भरारी मारणाऱ्या पक्ष्यांचे थवे, इकडून तिकडून उडणारी फुलपाखरे, विविध प्रकारच्या झाडांना उमलणारी फुले व त्यापासून जंगलात दरवळणारा सुगंध, इत्यादींच्या सान्निध्यात त्यांच्या मनाला एक प्रकारचा नैसर्गिक आनंद मिळत असतो. नदीकाठी बसून वाहणाऱ्या शांत प्रवाहातील मधुर संगीताशी आपल्या जीवनातील हितराजरूपी संगीत जुळवून त्यातूनच आनंदी वृत्तीने जीवन जगण्याची किमया माडियांनी प्राप्त केली आहे.

त्यांचा धार्मिक विधी, सण, नृत्य, निसर्गावरील प्रेम व त्यांची संस्कृती पाहिल्यानंतर त्यांच्या आगळ्या वेगळ्या जीवनाची संस्कृती सुसंस्कृत समाजाला सुद्धा लाजवेल अशी आहे. परंतु इतर समाजापासून खूप दूर अज्ञानाच्या अंधकारात आपल्या पारंपरिक चालीरितींना अजूनही चिकटलेले हे आदिम आहेत. विज्ञान क्षेत्रातील गोष्टी त्याला अज्ञात आहेत. डॉक्टर लोकांवर त्याचा विश्वास बसत नाही. त्यांचा देवता उपासक “पेरमा” व त्यांचे रोग बरे करू शकतो, असा त्यांचा ठाम विश्वास आहे.

देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन ४१ वर्षे लोटून गेली तरी हा आदिवासी समाज आपल्या पूर्वीच्याच अवस्थेत आहे. हा समाज इतर समाजाच्या बरोबरीने प्रगत झाला पाहिजे अशी शासनाने भूमिका घेऊन आदिवासी क्षेत्रांतर्गत शासकीय आश्रमशाळा स्थापन केल्या आहेत. दुर्गम

भागातील खेडेगावाची रस्ते बांधणी, मुख्य शहर मार्गाशी जोडण्यात आल्यामुळे एटा-पल्ली सिरोंचा, चंद्रपूर लाहेरी, जारावंडी इत्यादी भागातील बहुतेक खेडेगावातील लोक शहरी वातावरणाच्या सान्निध्यात येऊन त्यांच्या राहणीमानात थोड्याफार प्रमाणात बदल घडून येत आहे. पूर्वी गावात एखादी मोटारगाडी खाली किवा वरिष्ठ अधिकारी गावाला भेट देण्यासाठी आले म्हणजे जंगलात पळून जायचे. परकियांची भिती वाढायची. परंतु सध्या स्थानिक, कर्मचारी, “पटवारी” ग्रामसेवक शिक्षक व इतर कर्मचारीवृंद गावातच राहत असल्यामुळे नेहमीच्या दैनंदिन देवाण-घेवाणमुळे त्यांच्यात ती समरस होऊ लागली आहेत. एटापल्ली, अहेरी, आला-पल्ली सिरोंचा या भागातील माडिया लोक “आठवडी बाजार” निमित्ताने सुधारित लोकांच्या सान्निध्यात येऊन आपले राहणीमान व इतर बाबीमध्ये थोड्याफार प्रमाणात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांच्या मुलांचे भवितव्य म्हणजे शासनाने स्थापन केलेल्या आश्रमशाळा. सध्या महाराष्ट्रातील आदिवासी विद्यार्थी प्रमाणेच माडिया आदिवासी विद्यार्थी माध्यमिक परीक्षा पास होऊन महाविद्यालयीन शिक्षण घेत आहेत. हे प्रगतीचे पाऊल निश्चितच पुढे सुधारणा घडवून आणील यात शंका नाही.

महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक व आर्थिक जीवन

उद्धव ना. चौधरी*

“आदिवासी” या शब्दाची फोड केल्यास आदि म्हणजे आधीपासून, वासी म्हणजे निवास करणारा असा हा समाज, म्हणजे आदिवासी. महाराष्ट्र राज्यात सुमारे, ५७,७२,०३८ आदिवासींची लोकसंख्या आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासीत मुख्यतः भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली, कातकरी, ठाकर, कोकणी, कोलाम अशा एकूण ४७ जमाती आहेत. बहुसंख्य आदिवासींची वस्ती ठाणे, नाशिक, धुळे, चंद्रपूर, यवतमाळ, अहमदनगर व जळगाव या जिल्ह्यात दिसून येते. हा समाज पूर्वीपासून डोंगराळ व जंगल भागात हजारो वर्षांपासून अत्यंत खडतर जीवन जगत आहे. मानवाच्या तीन मूलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या भागविण देखील आजही त्यांनी खूप कठीण जात आहे. इतर समाजाचा त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टी-कोन फारच वेगळा आहे, त्यामुळे दऱ्याखोऱ्यात आणि गिरीकंदरात राहणारा आदिवासी हा विकासाच्या बाबतीत संपूर्णपणे दुर्लक्षितच राहिला आहे.

आदिवासींचे सामाजिक जीवन

आदिवासींच्या सामाजिक जीवनावर जंगलाचा दाट परिणाम झालेला दिसतो. आदिवासी समाजातील प्रत्येक जमातीत सामाजिक जीवनात वेगळेपण आढळते. या सर्वच जमाती बहुअंशी जंगल कपारीत, दऱ्याखोऱ्यात वस्ती करतात आणि शिकार व कंदमुळे खाऊन जगणारा, नैसर्गिक आपत्तींना घाबरून त्यांची पूजा करणारा, प्रश्नांची उकल झाली नाही त्या ठिकाणी प्रश्नांची सर चढून अंधविश्वासाला माहेरघर करणारा जादु-टोणा, भूत, चेटकी आदींवर विश्वास ठेवणारा, रोगराईवर जडीबुटी आणि जादूमंत्राने उपचार करणारा असा हा भोळा आदिवासी समाज आहे.

आदिवासींच्या जीवनात नृत्याला अतिशय महत्त्व आहे. महाराष्ट्रात तसेच भारतात सर्व आदिवासी जमातीत नृत्याला फारच महत्त्व असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाज हा नृत्याशी अतिशय निगडीत असलेला समाज आहे. या समाजात आनंदाचे वेळी तसेच दुःखाचे वेळी जेवढे दाखला महत्त्व असते तेवढेच महत्त्व या समाजात नृत्याला दिलेले दिसून येते. प्रत्येक सणासाठी वेगवेगळे नृत्यप्रकार प्रत्येक जमातीत आढळतात. या नृत्यामुळे त्यांचे दुःखी जीवन अधिक आनंदी बनते. त्यामुळे हा समाज दारिद्र्यात खितपत असला, भोवताली अनेक संकटे असली तरी नृत्यामुळे आनंदी वातावरण निर्माण करून आपले जीवन आहे त्या परिस्थितीत समृद्ध बनवीत असल्याचे दिसून येते. तारपानृत्य, गौरीनाच, भिल्लनृत्य, कामडनाच, बोहाडा-नृत्य इत्यादी अनेक प्रकारची नृत्ये, प्रसंगानुरूप धार्मिक विधीच्या वेळी स्त्री-पुरुष एकत्र फेर घेऊन रात्रीच्या रात्री नृत्यमय वातावरणात गुंगून गेल्याचे दिसून येते.

आदिवासी हा सामूहिक जीवन जगत असतो. महाराष्ट्रात ज्या ज्या जमाती आहेत त्या प्रत्येक जमातीचे सामाजिक जीवन त्यांच्या भोवतालच्या भौगोलिक, आर्थिक आणि परंपरागत चालत आलेल्या व रुढ झालेल्या जीवन दृष्टीने बनलेले आहे. त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन फारच वेगळा आहे. त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक रूढी निसर्ग आणि प्राणी यांच्या पूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गातील गूढ व जे अनाकलनीय आहे त्यांची ते पूजा करतात व त्यांनाच देव मानतात. तसेच पूर्वज पूजा त्यांच्या धर्माचे एक वैशिष्ट्य आहे. ह्या पूर्वजांचा प्रत्येक कौटुंबिक कृत्यावर परिणाम

होत असतो अशी त्यांची समजूत आहे. आदिवासींची आपल्या धर्मावर मोठी श्रद्धा आहे. ह्या श्रद्धेमुळे आज ते हजारो वर्षे आपले स्वतंत्र जीवन जगत आहेत. सुधारीत समाजापासून व त्यांच्या चालीरितीपासून हा समाज बऱ्याच अंशी दूर राहिला. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीत वेगळेपण दिसून येते. सर्वसामान्य आदिवासी हा भोळा भावडा, अबोल, तयस्थांबरोबर शक्यतो बोलण्याचे टाळणारा, प्रामाणिक, पापभिरू परंपरागत जीवन दृष्टीचा, निसर्गाच्या साक्षि-ध्यात राहणारा व त्याची राहणी निर्मळ अंतःकरणाप्रमाणे साधी व स्वच्छ असते.

सुधारित समाजाशी त्यांचे संबंध येत असल्यामुळे त्यांचे सामाजिक जीवन आता बदलत चालले आहे.

आदिवासींचे आर्थिक जीवन

आदिवासी सामाजाची आर्थिक परिस्थिती फार हलाखीची आहे. त्याचे उत्पन्न फारच मर्यादित आहे. त्यांना पाहिजे ते निसर्गातून व सभोवतालच्या साधनातून मिळविण्याचा प्रयत्न करतात व जवळपासच्या बाजारात ते विकून हव्या त्या वस्तू खरेदी करावयाच्या असा त्यांचा आर्थिक व्यवहार असतो. उदाहरणार्थ, जंगलातून मध, डिक, लाकूडफाटा, औषधी वनस्पती इत्यादी गोळा करून ते बाजारात विकून रोजच्या दिवसाला लागणाऱ्या जीवना-वश्यक वस्तू खरेदी करतो. आदिवासींचे मुख्य अन्न म्हणजे कंदमुळे, फळे, नाचणीची भाकरी, कधी शिकार करणे व मांस भाजून खाणे. परंतु आता सरकारने शिकारीवर बंदी घातली आहे. त्यामुळे त्याला शिकार करता येत नाही. तसेच जंगलतोडीसही मर्यादा आल्याने जंगलातून मिळणारे सरपण

*संशोधन सहाय्यक, आदिवासी संशोधन संस्था, पुणे.

व जंगलातील वस्तू त्याला आणून विकता येत नाहीत. यामुळे त्यांच्या दारिद्र्यात भर पडली आहे.

आदिवासींच्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार करताना जमीन, जंगल आणि आदिवासींचे शोषण या बाबींचा प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे. कारण त्यांच्या आर्थिक जीवनाशी या तीन महत्त्वाच्या बाबींचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे.

आदिवासींमध्ये ७७ टक्के शेतकऱ्यांचे जमिनीचे क्षेत्रफळ लहान व मर्यादित असल्यामुळे वर्षभर पुरेल एवढे उत्पन्न येत नाही त्यामुळे त्यांना लाकूडतोड, जंगलातील वस्तू गोळा करणे यावरच उपजीविका चालवावी लागते. तसेच भूमिहीन मजुरांची संख्याही फार मोठी आहे. ज्या आदिवासींकडे जमिनी आहेत त्या सर्वस्वी पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्याने दर चौथ्या किंवा पाचव्या वर्षी पावसाच्या अवकृपेमुळे पिके नष्ट होऊन त्यांची संपूर्ण अर्थव्यवस्था कोलमडते. ती पुन्हा सावरण्यात कित्येक वर्षे लागतात. आदिवासींची आर्थिक पातळी कमी असल्याची काही कारणे सांगता येतील ती खालीलप्रमाणे :—

शिक्षण

आदिवासी समाजात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार फार कमी प्रमाणात झालेला आहे. त्यामुळे रोजगार कोठे मिळतो, निर्वाहासाठी कोणत्या मार्गांनी पैसा मिळवावा, मिळविलेल्या पैशाचा काटकसरीने कशा पद्धतीने विनियोग करावा या बाबतीत अज्ञान आहे.

रोजगार

आदिवासींच्या आर्थिक समस्येमध्ये बेरोजगारी किंवा अपूर्ण रोजगारी ही समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यांची वस्ती जंगलात असल्यामुळे जास्त रोजगार मिळणारे उद्योगधंदे तेथे नसतात. रोजगार पुरेसा मिळत नसल्यामुळे आर्थिक उत्पन्नाचे साधन शेती, मजुरी व किरकोळ वनस्पती गोळा करण्याशिवाय इतर दिसून येत नाही.

व्यसनाधीनता

आदिवासींच्या जीवनात दारूला फार महत्त्व आहे. त्यांच्या प्रत्येक समारंभात जन्म, मृत्यू तसेच भांडणतंटे मिटविणे, लग्नविधी यामध्ये दारूवर जास्त खर्च झालेला दिसतो. ती दारूचा गुलाम आहे. व्यसनामुळे विविध रोग होतात. औषधासाठी मंत्र तंत्रावर जास्त खर्च करतात. हातातील पैसा आपण टिकवून ठेवू याचा त्यालाच विश्वास नसतो. तो नक्की दारूवर खर्च होईल याचीही त्याला कल्पना असते.

आळशीपणा

आदिवासींच्या भावी काळाबाबत फारच बेपर्वाई दिसून येते. एखाद्या दिवशी जास्त पैसा मिळाला तर तो संपेपर्यंत कामावर जात नाहीत. इतर समाजासारखी भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करण्याची त्यांची प्रवृत्ती दिसून येत नाही.

कर्जबाजारीपणा

आदिवासी हा लग्नासाठी, शेतीसाठी व दररोजच्या प्रत्येक गरजेसाठी सावकाराकडून कर्ज काढतो व सावकाराच्या बेहिशोबी व्यवहारामुळे ५ ते १० वर्षे कर्ज फिटत नाही. आदिवासी जेवढे कमवितो तेवढे सावकार कर्जात वसूल करतो. त्यामुळे त्यांची आर्थिक पातळी वाढत नाही.

अल्पसंतुष्ट वृत्ती

मर्यादित गरजा हे वरवर पाहता आर्थिक मागासपणाचे कारण दिसून येत नाही. परंतु खऱ्या अर्थाने आर्थिक मागासपणाचे तेच कारण आहे. आर्थिक गरजा मर्यादित असल्यामुळे गरजेपुरतेच अन्न मिळवावे व संतुष्ट रहावे अशी प्रवृत्ती वाढते. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ करून जीवनमान वाढविण्याची प्रवृत्तीच खुंटते. ज्याप्रमाणे अनावश्यक गरजा आर्थिक समस्या निर्माण करतात त्याचप्रमाणे मर्यादित गरजा आर्थिक मागासलेपणा निर्माण करतात, त्यासाठी त्यांच्या गरजा वाढविल्या पाहिजे. व जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे, त्याशिवाय त्यांचे आर्थिक जीवन सुधारणार नाही.

गरीबी हा आदिवासींच्या जीवनाचा स्थायी भाव झाला आहे. आज स्वतःची शेत/असेलेले आदिवासी फारच थोडे आहेत. त्यांची जमीन आहे, ती दोन-तीन एकरापेक्षा जास्त नाही. त्यामुळे शेतमजुरांची संख्याच फार मोठी आहे. शेतमजुरांनाही, आखणी, मोडणी अशा हंगामाच्या दिवसातच मजुरी मिळते आणि वर्षातून तीन चार महिनेच कशी बशी गुजराण होते. बाकी सात-आठ महिने कामासाठी वणवण फिरावे लागते. वेळ पडल्यास दुसऱ्या भागात रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागते, रानातून लाकडे आणणे, नदीतील मासे पकडणे यासारख्या किरकोळ कामामुळे आदिवासींच्या जीवनाला आर्थिक स्थैर्य आले नाही.

आदिवासी समाज हा जंगल आणि डोंगराच्या आधारेनेच राहत असल्यामुळे सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या फारच मागासलेला आहे. परंपरेने, स्वभावाने आणि संस्कृतीने शांत, मुक्त, निर्भय आणि आनंदी असणाऱ्या आदिवासींची परिस्थिती मात्र दयनीय अशीच आहे. त्यांच्या भागात रस्ते आणि वाहतुकीसाठी साधने नाहीत, यामुळे सुसंस्कृत म्हणून समजल्या जाणाऱ्या समाजापासून दूर राहण्याचीच एकलकोंडे जीवन जगण्याची त्यांच्यावर पाळी आलेली आहे. शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेले पणामुळे आदिवासींचे शोषण निरनिराळ्या कारणांनी निरनिराळ्या प्रकारे आजही चालू आहे. आदिवासींचा आर्थिक विकास करायचा असेल तर आर्थिक क्षेत्रातील होणाऱ्या त्यांच्या पिढवणुकीला आळा घातला पाहिजे. त्यासाठी आदिवासींनी अंधश्रद्धा आणि जुन्या परंपरा ह्यापासून दूर जाणे आवश्यक आहे. कोणत्याही समाजाचा विकास झाला असेल तर तो शिक्षणामुळे. शिक्षणाशिवाय सामाजिक व आर्थिक विकास होणे अशक्य आहे. शिक्षण हा पाया आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार होणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना पटवून दिले पाहिजे. एवढ्यावरच भागणार नाही तर त्यासाठी आदिवासींनीही सहकार्य करणे आवश्यक आहे.

आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून सरकारने आदिवासी भागात आश्रम-शाळा, वसतिगृहे, बालवाड्या, संस्कार केंद्रे, निवासी केंद्रशाळा सुरू केल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची विशेष प्रगती होण्यास सुरुवात झालेली आहे. त्यातून त्यांची भावी पिढी सुसंस्कृत होऊ शकेल याबाबत कोणाचेही दुमत नाही. महत्वाचे म्हणजे आदिवासींची शैक्षणिक जागृती झाल्यावर त्यांची व शेतमजुरांची बडे शेतकरी सावकार व व्यापारी वर्गाकडून होणाऱ्या पिळवणुकीवर मर्यादा पडतील. कारण शैक्षणिक मागासपणामुळे त्यांची पिळवणूक व फसवणूक होऊन आर्थिक पातळी सुधारण्यात व योजना राबविण्यात अडथळा येत आहे.

महाराष्ट्र राज्यात शासकीय आणि खाजगी संस्थांमार्फत चालविल्या जाणाऱ्या अशा एकूण ४४१ आश्रमशाळा आहेत. माध्यमिक आश्रम-शाळाही सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. आश्रमशाळांमुळे आदिवासी मुले इतर समाजात निर्धास्तपणे मिसळण्याचा प्रयत्न करू लागली आहेत. आदिवासींमध्ये असलेल्या चांगल्या गोष्टींची जोपासना करून त्यांना नागरी संस्कृतीची भीती वाटणार नाही इतपत धीट करण्याचे कार्य आश्रमशाळा करीत आहेत.

आदिवासींचा शैक्षणिक व आर्थिक विकास करण्याचा शासन आटोकाट प्रयत्न करीत आहे. त्यांचा शीघ्रगतीने विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने व खास योजना कार्यान्वित करण्यासाठी आदिवासी विकास संचालना-लयाची स्थापना करण्यात आली आहे. आदिवासी विकास विभागाकडून आदिवासींच्या विकासासाठी खावटी कर्ज योजना, १०० टक्के अनुदानावर वीजपंप व तेलपंप पुरविणे, बी-बियाणे पुरवठा अशा अनेकविध योजना सुरू केल्या आहेत. तसेच आदिवासींच्या जमिनीत पिकणाऱ्या मालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी आदिवासी विकास महामंडळा-चीही स्थापना करण्यात आली आहे. त्यामुळे त्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळत आहे.

शासनाने आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक योजना सुरू करूनसुद्धा पाहिजे तेवढा विकास झालेला दिसून येत नाही. त्यांचा विकास योजनांच्या प्रमाणापेक्षा फारच मंद गतीने होत आहे. आदिवासी क्षेत्रात वेगाने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विकासाच्या नियोजनातील येणाऱ्या अडचणी दूर केल्या पाहिजेत. सामा-जिक न्याय व आर्थिक समता यांची सांगड आर्थिक विकासाशी घातली गेली पाहिजे.

आदिवासींच्या चाळीरीती तसेच अंधश्रद्धा आहेत त्या कित्येक चीड आणणाऱ्या आहेत. तसेच काही फारच खर्चिक आहेत, त्या त्यांना पटवून देऊन बंद केल्या पाहिजेत. तसेच त्यांचे आर्थिक जीवन सुधारण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न झाले पाहिजेत. आदिवासींमध्ये मजुरीवरच उपजीविका करणाऱ्यांची संख्या फार मोठी आहे. त्यांना मजुरीशिवाय जोडधंदा व घरगुती उद्योग उपलब्ध झाला पाहिजे. त्यांची गरीबी व त्यांचे सावकार, ठेकेदार व व्यापाऱ्याकडून होत असलेले शोषण कमी केले पाहिजे. त्यांच्यावर बंधने आणली पाहिजेत. या शोषणामुळे त्यांच्यात उदासीन-वृत्ती व वैफल्याची भावना आजही दिसून येते. महाराष्ट्रातील इतर समाजापेक्षा आदिवासी हा कमजोर घटक आहे. त्यांना इतर समाजाबरोबर आणण्याच्या प्रयत्नांचा वेग वाढवायला हवा. त्यासाठी शैक्षणिक व आर्थिक विकासाच्या विशेष योजना चांगल्या प्रकारे राबविल्या गेल्या पाहिजेत. त्याशिवाय त्यांचा विकास वेगाने होणार नाही. अन्यथा वनवासी हा समाज वनवासीच राहील हे उघड आणि कटू सत्य आहे.

* * *

वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती

जॉन गायकवाड *

डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर (बरोरी, जिल्हा चंद्रपूर) यांच्या “वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती” या पुस्तकात, त्यांच्या वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या आदिम जीवनावरील विविध लेखांचे संकलन आढळते. या पुस्तकात प्रामुख्याने (१) माडिया गोंड, परधान, कोरकू, कोरवा, गोंड-गोवारी, माना, हलबा या जमातींबद्दल थोडक्यात वर्णन केलेले आढळते.

(२) बरील जमातींच्या वर्णनाव्यतिरिक्त माडिया गोंड, परधान, कोरकू व कोरवा या जमातींमधील लोकगीते, नृत्यगीते, विवाह समयीची गीते, लोककथा (विशेषतः मानव निर्मितीबाबतच्या) विशिष्ट उत्सव प्रसंगी गाण्यात येणारी गीते, वैशिष्ट्यपूर्ण नृत्ये, वैशिष्ट्यपूर्ण वाद्ये या संदर्भातील माहिती देण्यात आली आहे.

(३) आदिवासींमधील कला, शिकार याबाबत माहिती देण्यात आली आहे.

(४) युवागृहे व विवाहाचे प्रकार या संदर्भातही या पुस्तकात वर्णन आढळते.

(५) आदिवासींमधील दैवते, धार्मिक विधी, विवाह विधी, वैशिष्ट्यपूर्ण पूजा, अंत्यसंस्कार, जादू विद्या व भगत या भरपूर जिज्ञासा असलेल्या विषयावरही या पुस्तकात विवेचन करण्यात आले आहे.

(६) बरील विषयांव्यतिरिक्त—

माडिया जमातीतील स्त्रियांची जीवनपद्धती व वैशिष्ट्ये.
आदिवासी स्त्रियांची आभूषणे.
आदिवासींतील वेढबिगार.
आदिवासी विकास आणि नवी आव्हाने.

या विषयांवरही या पुस्तकात लेख आहेत.

(७) बंजारा या भटक्या जमातीचे वर्णन एका लेखाद्वारे करण्यात आले आहे.

गोवारी, गोंड-गोवारी व माना या वादग्रस्त जाती/जमातीबाबतचे लेख या पुस्तकात घेताना मात्र लेखिकेने काही खबरदारी घेणे आवश्यक होते. या जमाती संदर्भातील सद्यः स्थिती आदिवासी जमाती व बिगर आदिवासी जातींमधील पूर्ण/अंशतः वादग्रस्त नामसादृश्य लेखिकेने स्पष्टपणे नमूद करणे नितांत आवश्यक होते. केवळ काही सांस्कृतिक बाबींमधील साधर्म्यावरून गोवारी व गोंड-गोवारी यांच्यात वांशिक साधर्म्य आहे, असे म्हणणे निश्चितच अयोग्य आहे. तसेच गोवारी, गोंड-गोवारी व माना यांचे वर्णन करताना लेखिकेने ज्या मापांचा (anthropometric measurements) संदर्भ दिला आहे, केवळ त्यावरून या जाती/जमातींचे इतरांशी/आपासातील वांशिक साधर्म्य सिद्ध होऊ शकत नाही. लेखिकेने या संदर्भात जी मापे (anthropometric measurements) दिली आहेत ती अत्यंत मोघम स्वरूपात व अशास्त्रीय पद्धतीने दिली असल्याने वांशिक साधर्म्य ठरविण्यास ती निश्चितच निर्णायक नाहीत. “गोवारींची सांस्कृतिक वाटचाल” या लेखात तर गोंड-गोवारी (आदिवासी) व गोवारी जात (बिगर आदिवासी) यांचे वर्णन एकत्रित देऊन एक भ्रामक गुंतागुंत झाल्याचे दिसून येते.

विदर्भात गोंड-गोवारी व्यतिरिक्त गोवारी नावाची जात (बिगर आदिवासी) आहे व या जातीत गाय गोवारी, दूध गोवारी, इंगा गोवारी, गवारी इत्यादी उपजाती आहेत. अर्थात गोवारी जातीचा (गाय

गोवारी, इंगा गोवारी, दूध गोवारी, गवारी या उपजातींसह) गोंड गोवारी बरोबर कसल्याही प्रकारे सामाजिक, सांस्कृतिक व आप्तसंबंध (Socio cultural affinity and ethnic linkage) नाहीत याची नोंद घेणे नितांत आवश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे विदर्भात गोंड जमातीतील माना या उपजमाती व्यतिरिक्त माना नावाची एक स्वतंत्र जात (बिगर आदिवासी) आहे. ही वस्तुस्थिती सर्वोच्च न्यायालयातही सिद्ध झालेली आहे. माना या जातीचा (माने मानी, माना-कुणबी) स्वद माना, बडकई माना या उपजातीस गोंड जमाती अंतर्गत असलेल्या माना या उपजमातीबरोबर कसल्याही प्रकारे सामाजिक, सांस्कृतिक व आप्त संबंध (Socio cultural affinity and ethnic linkage) नाहीत याची नोंद घेणे आवश्यक आहे).

अर्थात हलबा आणि हलबा कोष्टी बाबतच्या लेखात मात्र योग्य ती खबरदारी घेण्यात आली आहे व ही बाब निश्चितच प्रशंसनीय आहे.

अर्थात लेखिकेने या संदर्भात जे वर्णन केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, त्यांनी या जमाती संदर्भात सखोल अशी प्रत्यक्ष पाहणी केलेली नाही.

“आदिवासी विकास आणि नवी आव्हाने”—हा लेख निश्चितच चांगला असून भरती (recruitment) बाबत जी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे ती अगदी रास्त व योग्य असून, हे एक निर्विवाद सत्य आहे. त्याचप्रमाणे विकास प्रक्रियेतून निर्माण

* अधिव्याख्याता, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (महाराष्ट्र राज्य), पुणे-१.

होणाऱ्या समस्यांचे विवेचनही या लेखात करण्यात आले आहे.

या पुस्तकात लेखिकेने संदर्भ ग्रंथ सूची दिली असती तर ते निश्चितच चांगले झाले असते.

तसेच सर्व तीस लेखांचे संकलन आहे तसे न देता, पुस्तकांचा बहुतांशी भाग म्हणजे आदिवासींची लोकगीते, लोक नृत्ये, लोककथा इत्यादी बाबत सर्व माहिती विषय निहाय

व जमातनिहाय देऊन हे पुस्तक अधिक सुसुत्र करण्यास निश्चितच वाव होता असे वाटते.

पुणे विद्यापीठातील मानवशास्त्र विभागाचे प्राध्यापक रा. के. मुटाटकर यांचा पुरस्कार या पुस्तकास लाभला आहे. प्रा. मुटाटकर यांनी खोट्या आदिवासींचा आवर्जून उल्लेख केला आहे, ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे. आदिवासी विकास विषयक विविध क्षेत्रातील

प्रशासकीय अधिकारी व त्याचप्रमाणे आदिम जीवनाची व संस्कृतीची माहिती करून घेऊ इच्छिणाऱ्या अभ्यासू व जिज्ञासू वाचकांसही हे पुस्तक निश्चितच उपयुक्त आहे.

हे पुस्तक नागपूर येथील श्री. मंगेश प्रकाशन या संस्थेमार्फत १९८९ मध्ये प्रकाशित झाले आहे.

संस्था परिचय

वन निकेतन/श्रमिक मुक्ती संघटना :-

आज अनेक युवक ग्रामीण भागात नव-निर्माणचे काम करताना दिसतात. सन १९८० मध्ये कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, मुंबई येथील काही युवकांनी पुढाकार घेऊन ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड तालुक्यात पहिले पाऊल टाकले. सुस्वातीची काही वर्षे प्रदेश व प्रदेशातील लोक व त्यांचे प्रश्न, त्यांच्या समस्या जाणून घेण्यात गेली. १९८५ साली या भागातील गरीब, भूमिहीन, अल्पभूधारक, आदिवासी, दलित अशा समाजामध्ये भरडल्या गेलेल्या कष्टकरी लोकांची श्रमिक मुक्ती संघटना उदयास येऊन संघटनात्मक कार्यातून सुस्वात झाली. या संघटनेस "वन निकेतन" या स्वयंसेवी संस्थेची साथ मिळाली आहे त्यामुळेच एका बाजूला स्वयंसेवी संस्था व दुसऱ्या बाजूला लोक संघटना अशा दुहेरी मागिने या भागात या संघटनांच्या सामाजिक कार्याची वाटचाल सुरू आहे. आता मुरबाडजवळील कल्याण व शहापूर या दोन्ही तालुक्यात या कार्यास सुस्वात झाली आहे.

भूमिका व उद्देश :-

आज आपल्या समाजामध्ये कमालीची विषमता असून काही घटकांचे कमालीचे शोषण होत असल्याचे दिसून येते. आदिवासींसाठी असलेल्या अनेकविध सरकारी योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचतच नाहीत. याची पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी संस्था प्रयत्नशील असून संस्थेच्या संदर्भात थोडे फार यश येत आहे. आदिवासी समाज हा अज्ञानात, दारिद्र्यात, निरक्षरतेत खिंतपत पडला आहे. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी, मानवी जीवन सुसह्य होण्यासाठी, अन्याय, अत्याचार, विषमता, शोषण, अज्ञान दूर करण्याचे या समाजात जाणीव व जागृती घडवून आणण्याचे कार्य या संस्थेने १९८० सालापासून हाती घेतले आहे. नवसमाज निर्मितीसाठी चेतना निर्माण करण्याचे या संस्थेचे उद्दिष्ट आहे.

लोकांची चळवळ, नवीन माणूस घडविण्याची प्रक्रिया जिवंत ठेवण्यासाठी एखादी संस्था, संघटना, कार्यरत असून भागत नाही; तर त्यासाठी समाजाचाही हातभार लागतो. अनेकविध माध्यमांचा

हातभार लागला आहे. महाराष्ट्रातील अनेकविध संघटनांची आघाडी "शोषित जन आंदोलन" यांची श्रमिक मुक्ती संघटना सभासद आहे. तसेच संघटनेच्या कार्यास अनेक आस्थेवाईक व्यक्तींची, संस्थांची सक्रिय मदत लाभत आलेली आहे.

आज या भागातील अनेक प्रश्न अडीअडचणींना धरून उदाहरणार्थ, वेठबिगार, चोरटी जंगलतोड, मुरबाड तहसिल कार्यालयातील प्रलंबित प्रकरणे, बालमृत्यू व सुस्त प्रशासन यंत्रणा, अंधश्रद्धा आदिवासी विद्यार्थ्यांचे विद्यावेतन, आश्रम शाळांतील अनागोंदी कारभार, महिलांवरील अत्याचार, जमिनीचे हस्तांतरण, आदिवासी नृत्यमेळावे, प्रौढ शिक्षण, वैद्यकीय सेवा शिबीरे इत्यादी विविध विषयांवर या संस्थेने वृत्तपत्रांत, मासिकांद्वारे लेख छापून विविध मार्गांनी आपले मोलाचे कार्य जिवंत ठेवले आहे.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता:-

"वन निकेतन" ताड आळी,
पो. ता. मुरबाड,
जिल्हा ठाणे-४२१४०१
(महाराष्ट्र).

***

आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था

परिचय १९८९-९०

प्रास्ताविक

आदिवासींचे कल्याण व विकासासाठी शासनाने अनेक योजना सुरू केलेल्या असल्या तरी त्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये आदिवासींसाठी कार्य करणाऱ्या समाज सेवकांचा व सामाजिक संस्थांचा सहभाग असल्याशिवाय त्या यशस्वी होऊ शकणार नाहीत याची शासनास जाणीव आहे. त्यासाठी जनतेने पुढाकार घ्यावा व ज्यांच्याजवळ पुढाकार घेऊन आदिवासींसाठी काम करण्याची क्षमता व यंत्रणा आहे, अशा कळकळीच्या समाज कार्यकर्त्यांनी व सेवाभावी संस्थांनी पुढे येऊन हे कार्य जोमाने करावे अशी शासनाची इच्छा आहे.

या दृष्टीने आदिवासींचे कल्याण व विकासासाठी कार्य करणाऱ्या समाज सेवकांसाठी शासनाने “आदिवासी सेवक” हा राज्य

पुरस्कार १९८४-८५ पासून जाहीर केलेला आहे. समाज सेवकांप्रमाणेच आदिवासींसाठी शैक्षणिक, आरोग्य, सामाजिक इत्यादी क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या सेवाभावी संस्थांचाही गौरव व्हावा व त्यांच्या कार्यास स्फूर्ती व चालना मिळावी या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने १९८७-८८ सालापासून “आदिवासी सेवक संस्था” हा राज्य पुरस्कार जाहीर केला आहे.

आदिवासी समाज हा इतर पुढारलेल्या समाजाबरोबर यावा व त्यांचा विकास व्हावा म्हणून ज्यांनी अनंत अडचणींना, समस्यांना व विरोधाला तोंड दिले व आदिवासींच्या विकास कार्यात उल्लेखनीय व प्रशंसनीय कार्य केले आहे अशा समाज सेवकांचा व सेवाभावी संस्थांचा गौरव व्हावा व त्यांचा योग्य तो बहुमान केला जावा अशी धारणा हा पुरस्कार देण्यामागे आहे.

त्यानुसार शासनाने यासंबंधी ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार प्रस्ताव मागविण्यात आले व त्या प्रस्तावांची छाननी या कामासाठी खास निर्माण करण्यात आलेल्या शिफारस समितीद्वारे होऊन व त्यांनी शिफारस केलेल्या १० समाज सेवकांना व ५ सामाजिक संस्थांना १९८९-९० सालाकरिता आदिवासी विकास विभाग, शा. निर्णय क्रमांक आसंसं-१०८९/४६५/प्र. क्र. २३७/का-६, दिनांक १४ सप्टेंबर १९८९ अनुसार “आदिवासी सेवक” पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेला आहे.

“आदिवासी सेवक” व “आदिवासी सेवक संस्था” हा बहुमान प्राप्त झालेल्या समाजसेवकांनी व संस्थांनी आदिवासींच्या विकासासाठी विविध क्षेत्रात केलेल्या कार्याची संक्षिप्त माहिती या लेखात देण्यात आली आहे.

***

आदिवासी सेवक राज्य पुरस्कार १९८९-९०

१. श्री. चिमाजी रामजी कारभळ

मु. पो. तळेरान, तालुका जुन्नर, जि. पुणे.

श्री. चिमाजी रामजी कारभळ, वय ६५ वर्षे. हे महादेव कोळी या अनुसूचित जमातीचे असून त्यांनी आदिवासी सेवेची सुरुवात तळेरान, तालुका जुन्नर येथे आदिवासी शिक्षण संस्थेची स्थापना करून केली. या संस्थेमार्फत आश्रमशाळा सुरू करून शैक्षणिक प्रगतीची मुहूर्तमेढ रोवली. सध्या या शाळेत २५० आदिवासी मुले-मुली शिक्षण घेत आहेत. मोठ्या प्रयत्नाने तळेरान येथे पाझर तलावाचे काम पूर्ण करून घेऊन गावची सुमारे १०० हेक्टर जमीन ओलिताखाली आणली. गावात नळ पाणी पुरवठा योजना राबवून गावच्या पिण्याच्या पाण्याचा गंभीर प्रश्न त्यांनी सोडविला. स्वातंत्र्य सैनिकांना तनमनघनाने सर्वस्वी मदत करून अनेक भूमिगताने व स्वातंत्र्य सैनिकांचे ते आश्रयदाते म्हणून गणले गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात पोलीस पाटील म्हणून त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. १९७२ ते १९७७ या काळात ग्रामपंचायत, तळेरानचे सरपंच, १९७९-८० मध्ये आदिवासी सहकारी संस्थेचे सदस्य व सध्या आदिवासी शिक्षण संस्था, जुन्नरचे खजिनदार म्हणून उल्लेखनीय कार्य करीत आहेत.

***

२. श्री. बाळकृष्ण विठ्ठल भांगरे

मु. पो. साकीरवाडी, तालुका अकोले, जिल्हा अहमदनगर.

श्री. बाळकृष्ण विठ्ठल भांगरे, वय ७२ वर्षे. हे महादेव कोळी अनुसूचित जमातीचे आहेत. त्यांनी १९६२ पासून आदिवासी सेवा कार्याची सुरुवात केली. स्वतःच्या गावामध्ये व आसपासच्या ८ ते १० गावांमध्ये विकास योजनेच्या सहाय्याने प्राथमिक शाळा सुरू करून त्यासाठी इमारती बांधून घेतल्या. तसेच वसतिगृह सुरू करण्यात पुढाकार घेतला. आदिवासी लोकांचे अज्ञान दूर करून विकासात्मक योजनांचा फायदा घेण्यास त्यांना प्रवृत्त केले. विरोवा ओढ्याला पक्का बंधारा बांधून घेऊन पाण्याची सोय केली. आदिवासींना विद्युतपंप-तेलपंप, शेतीची अवजारे इ. योजनांचा लाभ मिळवून दिला. आदिवासींना सहकाराचे महत्त्व पटवून देऊन साकीरवाडी येथे सहकारी दूध संस्था स्थापन केली. महिला प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग, आरोग्याच्या विविध योजना, जनावरांचे दवाखाने, शेतीसाठी जलसिंचन योजना इत्यादी सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक योजना, आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील १०६ गावांमध्ये राबविण्यास मदत केली. गावातील स्त्रियांच्या बाळंतपणासाठी प्राथमिक सोय उपलब्ध करून दिली.

सध्या ते साकीरवाडी दूध डेअरीचे चेअरमन, पंचायत समिती, अकोलेचे सदस्य, राजूरा आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ आणि राजूरा आदिवासी सेवा सोसायटीचे सदस्य म्हणून कार्यरत आहेत. या वयातही श्री. भांगरे मुकना नदीवरील चिखली येथे बंधारा बांधून घेण्याच्या प्रयत्नात आहेत.

***

३. डॉ. सुरेंद्रसिंह लिलासिंह प्रधान

मु. पो. ता. पेण, जि. रायगड.

डॉ. सुरेंद्रसिंह लिलासिंह प्रधान, वय ५० वर्षे. हे व्यवसायाने डॉक्टर असून १९६९ पासून पेण व पनवेल परिसरात त्यांनी आदिवासींच्या सेवेस सुरुवात केली. आदिवासी भागामध्ये आरोग्य शिबीरे, नेत्र शिबीरे आयोजित करून वैयक्तिक व सामाजिक आरोग्य सुधारणेबाबत त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. अशा शिबिरातून गोरगरीब आदिवासी कातकरी रुग्णांच्या शरीराची व डोळ्याची तपासणी करून मोफत औषधोपचार केले. आदिवासींच्या मुलांना स्वखर्चाने पोलिओ, ट्रिपल अशा रोगप्रतिबंधक लसी दिल्या. त्याचप्रमाणे महारोग, मधुमेह, गजकर्ण, खरज इत्यादी रोगग्रस्तांवरही तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या सहकार्याने उपचार केले. कुटुंब नियोजन, अंधश्रद्धा निर्मूलन, दारूबंदी व व्यसन मुक्ती प्रचार करणे इत्यादी विविध पातळीवर आदिवासींच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. लायन्स क्लबचे अध्यक्ष, शांतता कमिटी व पोलीस लायन्स कमिटीवर त्यांनी सदस्य म्हणून काम केले. १९८४-८५ मध्ये त्यांचा आरोग्य सेवेबद्दल शासनाने गौरव केला आहे.

दिनांक २३ जुलै १९८९ व २४ जुलै १९८९ रोजी रायगड जिल्ह्यातील आंतोरा, वरसई, नागोठणा इत्यादी भागात अति वृष्टीने झालेल्या नुकसानीतून आदिवासींना सावरण्यासाठी अन्न पुरवठा केला व अनेक वेड्यातील लोकांना रोगप्रतिबंधक लस टोचण्याचे कार्य केले.

***

४. श्री. गंगाधर हरिश्चंद्र कातोरे

मु. पो. वाडीवऱ्हे, ता. इगतपुरी, जि. नाशिक.

श्री. गंगाधर हरिश्चंद्र कातोरे, वय ५२ वर्षे. ह्यांनी स्वतःच्या गावापासून आदिवासी कार्याची सुरुवात केली. आदिवासींमधील अशिक्षितपणा, अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी त्यांनी गाव पातळीवर बैठका, मेळावे घेऊन त्यांच्यात जागृती निर्माण केली. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, वीस कलमी कार्यक्रम, अल्प-भूधारकांसाठीचे

कार्यक्रम इत्यादी शासनाच्या योजनांचा ग्रामीण भागामध्ये प्रसार करून त्यांचा लाभ आदिवासींना मिळवून दिला. १९७७ पासून श्री. कातोरे हे साने गुरुजी शिक्षण प्रसारक मंडळ, इगतपुरी या संस्थेचे अध्यक्ष आहेत. या संस्थेतर्फे आदिवासी मुलांच्या शैक्षणिक विकासार्थ तीन वसतिगृहे, दोन बालवाड्या, एक माध्यमिक विद्यालय चालविले जात आहे. पंचायत समिती, इगतपुरी, इगतपुरी तालुका सहकारी सुपरवायझिंग युनियन, ग्राम-पंचायत वाडीवन्हे, नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, इगतपुरी तालुका सिलींग कमिटी, जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ इत्यादी संस्थांवर पदाधिकारी म्हणून त्यांनी उल्लेखनीय काम केले आहे. सिलींग कमिटीवर काम करून आदिवासींना जमिनी मिळवून देण्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला.

***

५. श्री. मामराज जगन्नाथ खंडेलवाल

मु. पो. परतवाडा, ता. अचलपूर, जि. अमरावती.

श्री. मामराज जगन्नाथ खंडेलवाल, वय ६९ वर्षे. १९४० पासून त्यांनी आदिवासी समाजात काम करण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सहकार क्षेत्रात निर्माण झालेल्या सोसायटीच्या मार्फत आदिवासींना योग्य दरात खाद्योपयोगी वस्तु मिळतील यासाठी प्रयत्न केले. स्वातंत्र्य आंदोलनात आदिवासी जनतेचे मनोबल कायम रहावे म्हणून १९४२ साली एक वर्ष भूमिगत राहून त्यांना दिलासा दिला. १९४६ साली जयहिंद वाचनालय व माध्यमिक शाळा चिखलदरा येथे सुरू केली. आदिवासींमध्ये जागृती निर्माण केली व त्यांना गांधी स्मारक निधीचे महत्त्व पटवून दिले. १९५३ मध्ये मेळघाट आदिवासी सेवा समिती स्थापन करून त्याद्वारे आदिवासींना कर्ज देण्याची सोय केली व रोजगाराचे धडे दिले. आदिवासींना जंगलातून मिळणाऱ्या वस्तु अव्याहत मिळाल्यात म्हणून प्रयत्न केले. १९६२ मध्ये विधानसभा सदस्य म्हणून निवडून आले. १९५१ साली त्यांना "समाज शिक्षण कार्य" केल्याबद्दल मध्यप्रदेश शासनाने प्रशस्तिपत्र देऊन गौरव केला आहे. अजून ते आदिवासींच्या उन्नतीसाठी कार्यरत आहेत.

***

६. श्री. विठ्ठलराव लक्ष्मणराव गेडाम उर्फ महात्माजी.

मु. पो. तेलंगखेडी, रामनगर मशिदीमागे, नागपूर.

श्री. विठ्ठलराव गेडाम उर्फ महात्माजी यांचे वय ६७ वर्षे असून ते कोया किवा कोयंतूर गोंड या अनुसूचित जमातीचे आहेत. त्यांनी आदिवासी कार्याची सुरुवात नागपूर येथे १९५३ पासून केली. त्यासाठी त्यावेळच्या मध्यप्रदेश शासनातील मंत्री व अधिकारी यांचे सहकार्य त्यांनी मोठ्या प्रमाणात मिळविले. राष्ट्रसंत कै. तुकडोजी महाराजांच्या सान्निध्यात राहून भजन, कीर्तन या

धार्मिक, सांस्कृतिक आणि पारंपरिक पद्धतीचा अवलंब करून आदिवासी जनतेस वेळो वेळी मार्गदर्शन केले. त्यांनी गांवोगावी शाळा व वसतिगृहे सुरू करण्यात व जंगल कामगार संस्था स्थापण्यात पुढाकार घेतला. त्यांनी आपल्या सामाजिक कार्याचे क्षेत्र वाढवून ते चंद्रपूर, गडचिरोली, यवतमाळ, भंडारापर्यंत विस्तारित केले. जनजागृती, सभा संमेलने, मेळावे इत्यादी माध्यमातून त्यांनी आदिवासी जनतेत एक प्रकारची जागृती आणि आत्मविश्वास निर्माण केला. त्यांच्या सामाजिक आणि आदिवासी कार्याचे कौतुक नागपूर विभागाचे आयुक्त व नागपूरचे महापौर यांनी त्यांना प्रशस्तिपत्रे देऊन केले आहे. त्यांनी अनेक तरुणांना कामधंदा व नोकऱ्या मिळवून दिल्या. ते अनेक सामाजिक संस्था, जंगल कामगार सोसायटीचा, शैक्षणिक संस्थांशी संबंधित आहेत. ते आजही आदिवासींसाठी समाजसेवेचे कार्य करीत आहेत.

***

७. श्री. वासुदेव राजाराम वायेडा

मु. पो. गंजाड, व्हाया डहाणूरोड, ता. डहाणू. जि. ठाणे.

श्री. वासुदेव राजाराम वायेडा यांचे वय ६० वर्षे असून ते बारली या अनुसूचित जमातीचे आहेत. त्यांनी सन १९४५ पासून पुज्य कै. आचार्य भिसे गुरुजी यांच्या प्रेरणेने सामाजिक, शैक्षणिक, सहकार या क्षेत्रातून आदिवासींसाठी विधायक कार्यास सुरुवात केली. ठाणे जिल्हा आदिवासी समाजोन्नती संघ, शाखा डहाणू या संस्थेचे सचिव या नात्याने त्यांनी त्यांच्या भागातील आदिवासी लोकांना शासकीय योजनांचा लाभ व सवलती मिळवून दिल्या. आदिवासींची पिढवणुकीतून व वेठबिगारीतून सुटका करणे व ज्यांनी आदिवासींच्या जमिनी हडप केल्या आहेत त्या त्यांच्याकडून परत मिळविण्यासाठी त्यांनी सावकार व जमिन-दारांशी संघर्ष केला व प्रसंगी मारहाण सहन केली. आदिवासींना शिक्षणास प्रवृत्त केले. १९६४ साली गंजाड येथे आदिवासी जंगल सहकारी सोसायटी काढून सोसायटीच्या सभासदांना रोजगार मिळवून दिला. ठाणे जिल्हा आदिवासी समाज उन्नती संघ, गंजाड ही संस्था स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला व सध्या ते संस्थेचे सदस्य-सचिव आहेत. त्याव्यतिरिक्त सरस्वती विद्यार्थी वसतिगृह, गंजाड, सर्वोदय विद्यालय, कासा, कुमार छात्रालय, वाघाडी इत्यादी संस्थांशी ते संबंधित आहेत. त्यांनी दारूबंदी, व्यसनमुक्ती, वनमहोत्सव, कुटुंब नियोजन इत्यादी राष्ट्रीय कार्यक्रमांत हिरीरीने भाग घेऊन आदिवासींमध्ये जागृती निर्माण केली. त्यांच्या सामाजिक, शैक्षणिक कामाबद्दल शासनाने त्यांना "दलितमित्र" हा किताब देऊन यापूर्वीच गौरव केला आहे.

***

८. दादाराव निंबाजी मडावी,

शासकीय नवीन दवाखान्याजवळ, यवतमाळ

श्री. दादाराव निंबाजी मडावी यांचे वय ४९ वर्षे असून ते परधान या अनुसूचित जमातीचे आहेत. त्यांनी आपल्या आदिवासी सेवेची सुरुवात १९७४ साली डेहणी, जिल्हा यवतमाळ येथे आदिवासी परिषद घेऊन केली. तसेच १९७४ मध्ये आदिवासी युवक संघटनेची स्थापना करून आदिवासी समाजातील अज्ञान, अशिक्षितपणा, गरीबी घालविण्यासाठी त्यांनी मेळावे मोर्चे व परिषदा इत्यादी माध्यमातून आदिवासींना संघटित करून त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण केली. आदिवासी अन्याय निवारण समिती स्थापन करून आदिवासींना “शिका, संघटित व्हा व न्यायासाठी संघर्ष करा” हे पू. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्व आदिवासी समाजात रुजविण्याचे प्रयत्न केले. गृहनिर्माण संस्था स्थापन करून १०० आदिवासी कुटुंबांचे पुनर्वसन करण्यास हातभार लावला. सिलिंग कायदानुसार आदिवासींना जमिनी मिळण्यासाठी त्यांनी फार प्रयत्न केले. कमला नेहरू मागास-वर्गीय वसतिगृह, मौजे वडकी, तालुका राळेगांव येथे सुरू केले तसेच आदिवासी सहकारी कुक्कुटपालन संस्था, मौजे करंजी, तालुका पांढरकवडा येथे स्थापन केली. या संस्थेचे ते संस्थापक अध्यक्ष आहेत. याव्यतिरिक्त आदिवासी आरक्षण समिती या सामाजिक संघटनेचे ते प्रदेश संघटक आहेत. माजी मुख्यमंत्री माननीय स्व. वसंतराव नाईक यांच्याकडून मार्गदर्शन व प्रेरणा त्यांना मिळाली व निस्वार्थ बुद्धीने ते आजही समाजसेवा करीत आहेत.

***

९. श्रीमती पुष्पा पुंडलिकराव अत्राम

वॉर्ड नंबर ८, वणी, ता. वणी, जि. यवतमाळ

श्रीमती पुष्पा पुंडलिकराव अत्राम यांचा जन्म ६ ऑक्टोबर १९४८ रोजी झाला असून त्यांचे सध्याचे वय ४१ वर्षे आहे. त्या परधान या अनुसूचित जमातीच्या आहेत. त्यांनी आपल्या सामाजिक कार्याची सुरुवात वणी या त्यांच्या राहत्या गावापासून केली. त्यांनी स्थापन केलेल्या आदिवासी अस्मिता जागृती संघटना या संघटनेमार्फत निरनिराळ्या ठिकाणी मेळावे आयोजित करून आदिवासी समाजात जाणीव जागृती निर्माण केली. त्याचप्रमाणे शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक, आर्थिक योजनांची सर्वांगीण माहिती आदिवासी जनतेस देऊन या योजनेचे फायदे मिळवून दिले. यापूर्वी या संघटनेच्या वतीने आदिवासींच्या ज्वलंत प्रश्नावर मोर्चे

काढले, दिल्ली नागपूर, मुंबई येथे आदिवासींच्या मागण्यांबाबत जी शिष्टमंडळे गेली त्यामध्ये श्रीमती पुष्पा अत्राम यांचा सहभाग होता. १९८७ मध्ये विभागीय समाजकल्याण अधिकारी अमरावती यांनी आयोजित केलेल्या हुंडाग्रस्त महिला आणि मांहेर योजना या विषयावरील शिबीरात भाग घेऊन मार्गदर्शन केले. त्याचप्रमाणे आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांनी आयोजित केलेल्या आदिवासी महिलांच्या आर्थिक उन्नतीबाबतच्या चर्चासत्रात हिरिरीने भाग घेतला. श्रीमती पुष्पा अत्राम यांनी १९८४ मध्ये समता बालवाडीची स्थापना केली. त्या अनेक सामाजिक संस्थांशी संबंधित आहेत. विदर्भ भागात आदिवासींसाठी केलेल्या विविध कार्यामुळे त्या “विदर्भ आदिवासी कन्या” या नावाने ओळखल्या जातात.

***

१०. श्री. रूधा राजा गावीत

मु. पो. खेकडा, तालुका नवापूर, जिल्हा धुळे.

श्री. रूधा राजा गावीत यांचे वय ६२ वर्षे असून ते हिंदू भिल्ल या अनुसूचित जमातीचे आहेत. त्यांनी आदिवासी सेवेची सुरुवात खेकडा या स्वतःचे गावापासून केली. आदिवासींमध्ये असलेल्या दारूच्या व्यसनातून उद्भवणारे भांडण, तंटे इत्यादी दुष्परिणाम टाळण्यासाठी एकोप्याच्या भावनेने ते मिटवून वेळ व मानहानी टाळण्यासाठी त्यांनी गावा-गावातून प्रयत्न केले. शासकीय योजनांची माहिती व योजनांचे प्रत्यक्ष फायदे आदिवासी जनतेस मिळवून दिले. शासनाच्या-जलसिंचनाच्या योजना राबविण्यास मदत करून खेकडा गावाची सुमारे १,१०० एकर जमीन ओलिताखाली आणली. शेती व्यवसायात आमूलाग्र क्रांती घडवून आणण्यासाठी उपाययोजना कोणत्या व त्यासाठी काय करावयास पाहिजे याची माहिती आदिवासींना दिली. आदिवासींना सावकारी पाशातून मुक्त करण्यासाठी शासनाच्या कर्जाच्या योजनांची माहिती त्यांना देऊन कर्जविषयक सवलतीचा लाभ मिळवून दिला. ते अनेक सहकारी संस्थांशी संबंधित आहेत. जिल्हा परिषद सदस्य, पंचायत समिती सदस्य व पंचायत समितीचे उपसभापती असताना आदिवासी भागात शेती विकासाचे विविध उपक्रम हिरिरीने राबविण्यात त्यांचा पुढाकार होता. त्यांनी नवापूर येथील आदिवासी विद्यार्थ्यांचे वसतिगृहाच्या इमारतीसाठी आर्थिक मदत केली. त्याचप्रमाणे आदिवासी सेवा सहायक संस्था, नवापूर या संस्थेला महाविद्यालय काढण्यासाठी रुपये ५१,००० ची आर्थिक मदत केली.

***

आदिवासी सेवक संस्था राज्य पुरस्कार : १९८९-९०

संस्थेचे नाव व पत्ता :—

१. नंदूरबार तालुका विधायक समिती
नंदूरबार, जिल्हा धुळे.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९६१

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) धुळे जिल्ह्यातील विशेषतः आदिवासी व ग्रामीण विद्यार्थ्यांना पूर्व-प्राथमिकपासून ते महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत सर्व सोई उपलब्ध करून देणे.

(२) मागासवर्गीय व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे तसेच अंध व अपंग विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे तसेच अंध व अपंग विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक त्या शैक्षणिक सोई असणाऱ्या संस्था सुरू करणे.

(३) स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यकतेनुसार स्त्री शिक्षणासाठी सोई करणे.

(४) समाज, परिसर व राष्ट्र यांच्या गरजेनुसार तांत्रिक, साहित्यिक, औद्योगिक व व्यापारी शिक्षणाची उपलब्धता करून देऊन विद्यार्थ्यांना संस्कारक्षम आणि चारित्र्य संपन्न करणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

संस्था स्थापन झाल्यानंतर संस्थेने १९६४ मध्ये आदिवासी मुलांच्या उन्नतीसाठी सर्व प्रथम धानोरा, तालुका नंदूरबार येथे वसतिगृह व हायस्कूल सुरू केले. त्यानंतर शैक्षणिक शाखा विस्तारीत केल्या. आज संस्थेमार्फत ९ माध्यमिक विद्यालये, ४ कनिष्ठ महाविद्यालये, १ महाविद्यालय, १ अध्यापक विद्यालय, ४ आश्रम शाळा व ६ वसतिगृहे चालविली जातात. संस्था धुळे जिल्ह्यातील अतिदुर्गम व डोंगराळ भागातील शिक्षणापासून वंचित असलेल्या गावांमध्ये आदिवासी मुलांसाठी आश्रमशाळा सुरू करण्यात प्रयत्नशील आहे.

२. ग्रामविकास संस्था, उमराण

तालुका नवापूर, जिल्हा धुळे.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९८६

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) ग्रामीण आदिवासी व शहरी भागातील नागरिकांचे सर्वांगीण कल्याण करण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक योजना राबविण्याचा प्रयत्न करणे त्यासाठी बाल-वाड्या, प्राथमिक शाळा, विद्यालये महाविद्यालये सुरू करून व्यवस्थितरित्या चालविणे.

(२) नागरिकांमध्ये सामाजिक व राष्ट्रीय एकतेची भावना निर्माण करणे.

(३) ग्रामीण भागात वाचनाची, लेखनाची, खेळाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी विविध उपक्रम आयोजित करणे.

(४) महिलांसाठी शिवणकाम, भरतकाम, विणकाम प्रशिक्षणाची सोय करणे तसेच गरिबांना वैद्यकीय मदत मिळवून देऊन कुटुंब नियोजन व प्रौढ शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

धुळे जिल्ह्यातील उमराण या आदिवासी दुर्गम भागामध्ये संस्थेने आदिवासींच्या शिक्षणाच्या उन्नतीसाठी बालमंदिरे व माध्यमिक शाळा सुरू केल्या आहेत. आदिवासी भागामध्ये वैद्यकीय शिबिरे आयोजित करून गरीब जनतेस मोफत औषधोपचार केले जाते. महिलांसाठी लघुउद्योग सुरू केले असून त्याद्वारा शिवणकामाचे प्रशिक्षण दिले जाते. ग्रामीण आणि आदिवासी भागात दूरदर्शनाची सोय संस्थेने स्वखर्चाने केली आहे. वरील कार्याशिवाय संस्था महा विद्यालय, मुलीचे वसतिगृह, ग्रंथालय, टंकलेखन प्रशिक्षण केंद्र व कुटिरद्योग प्रशिक्षण केंद्र इत्यादी प्रकल्प आदिवासी भागात नजिकच्या भविष्यात सुरू करणार आहे.

३. आदिवासी सहज शिक्षण परिवार

मु. पो. मासवण, तालुका पालघर, जिल्हा ठाणे
संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९८०

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) ६ ते १४ या वयोगटाच्या आदिवासी मुलांना अनौपचारिक शिक्षण देणे व त्यासाठी बालवाड्या व पाळणाघरे यांची सोय करणे.

(२) आदिवासींचे आरोग्य व स्वच्छता याबाबत योजना आखणे व त्या राबविणे. तसेच आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी योजना आखणे व राबविणे.

(३) शिबिरे, सहली, चर्चासत्रे आयोजित करून त्याद्वारे आदिवासी समाजात ऐक्य सहकार व सामुदायिक जीवन या विचारांची वाढ करणे व त्याद्वारे आदिवासी स्त्रियांमध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण करणे.

(४) आदिवासी जनतेत स्वाभिमान व नीतीमूल्ये जोपासणे. तसेच त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व राष्ट्रीय प्रगतीसाठी प्रयत्न करणे व त्यांचे शोषणास प्रतिबंध करणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

संस्थेने ६ ते १४ वयोगटातील आदिवासी मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनौपचारिक शिक्षण देणारी १० केंद्रे सुरू केली आहेत. याशिवाय पाळणाघरे व बालवाड्या चालू आहेत. आदिवासीसाठी पूर्णवेळ दवाखाना विद्यार्थ्यांसाठी महिन्यातून दोन वेळा वैद्यकीय तपासणी, शेती विकासाची प्रात्यक्षिके, कुटिरोद्योगांतर्गत स्त्रियांसाठी बेकरी, पापड, बांबूकाम, वेतकामाचे उद्योग, वनीकरण, संस्कृती संवर्धनाचे विविध उपक्रम, अंधश्रद्धा निर्मूलन, अन्याय निर्मुलनार्थ जनजागरण इत्यादी क्षेत्रात संस्थेने अल्पावधित बहुमोल कार्य केले आहे. वूकटन येथे वेतकाम प्रशिक्षण कोर्स सुरू करून ५० आदिवासी स्त्री-पुरुषांना प्रशिक्षण दिले.

४. मधुरम चॅरिटेबल ट्रस्ट

६४, वाळकेश्वर रोड, शितलबाग,
= शितल महाल, मुंबई ४०० ००६.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९८५

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक कार्यक्रम प्रत्यक्षात राबवून त्याचा पाठपुरावा करून शासकीय योजनांचा लाभ वनवासींना मिळवून देणे.

(२) आरोग्य केंद्राची स्थापना करून वनवासींना मोफत औषधोपचार सुविधा पुरविणे.

(३) दुर्गम भागात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे.

(४) व्यसनमुक्ती व अनिष्ट रूढींना पायबंद

(५) शिक्षणाच्या सोयी आणि सवलती मिळवून देणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

संस्था १९८५ सालापासून माथेरान परिसरातील आदिवासींच्या शैक्षणिक व आर्थिक उन्नतीसाठी कार्य करित आहे. संस्थेतर्फे वाळगाडगा, आरोग्य केंद्र, वाहतूक सहकारी संस्था, कुक्कुटपालन इत्यादी उपक्रम राबविले जातात. संस्थेने अनेक आदिवासी युवकांना

व महिलांना रोजगार मिळवून देऊन स्वावलंबी बनविले आहे. वनवासी बांधवांची अस्मिता व संस्कृती कायम ठेवून त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी संस्था प्रयत्नशील आहे. संस्थेने दहा तरुणांना कुक्कुटपालनाचे, दोन तरुणांना गोबर गॅसचे प्रशिक्षण दिले. संजय गांधी निराधार योजनेखाली १४ आदिवासींना शासकीय मदत मिळवून दिली. धनगरवाडा येथे नवीन विहीर तयार केली. जुम्मापट्टी येथे संस्थेच्या खर्चाने रंगीत दूरचित्रवाणी व बाणगाव येथे कृष्णधवल दूरचित्रवाणी पुरविला.

५. कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मारक ट्रस्ट

धारणी, जिल्हा अमरावती

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९४५

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) लहान मुलांसाठी बालवाड्या, पाळणा घरे, प्राथमिक शाळा उघडून शिक्षणाच्या सुविधा पुरविणे.

(२) ग्रामीण भागातील महिला व मुलांच्या आरोग्याच्या सुविधा पुरविणे.

(३) बालग्राम चालविणे.

(४) महिलांसाठी कुटिरोद्योग, हस्तकला, शिणवकला, इत्यादींबाबत प्रशिक्षण देणे.

संस्थेचे आदिवासी क्षेत्रातील कार्य

संस्थेने आदिवासी क्षेत्रात १९५१ पासून कार्य सुरू केले आहे. संस्थेची धारणी शाखा आदिवासी भागात शिक्षण, शिवणकला, आरोग्य, शेती, कुटिरोद्योग, इत्यादी क्षेत्रात उत्स्फूर्तपणे कार्य करित आहे. यासाठी संस्थेतर्फे बालवाड्या, प्राथमिक शाळा एस. ओ. एस. बालग्राम, पाळणाघर, आरोग्यकेंद्र, आदिवासी महिलांना घरे बांधून देणे, आदिवासी मुलींसाठी माहेरघर व शिवणकला वर्ग या योजना राबविण्यात येत आहेत. जवळजवळ १० हजार आदिवासींना मोफत औषधोपचाराची सोय केली. संस्थेने २५ आदिवासी बालकांना सकस आहाराचा लाभ मिळवून दिला. साठ आदिवासी विद्यार्थ्यांना अभिनयाचे प्रशिक्षण व्यावसायिकांसाठी सांस्कृतिक केंद्र, नागपूर येथे पाठविले. २५ आदिवासी महिलांना खडू तयार करण्याचे प्रशिक्षण दिले. संस्थेमार्फत लघुउद्योग म्हणून एक बेकरी चालविली जाते. कलमखार येथे २५ मुला-मुलीकरिता पाळणाघर चालविले जाते.

***

वृत्तविशेष

या संस्थेचे भूतपूर्व संचालक, डॉ. गोविंद गारे यांची सप्टेंबर १९८९ मध्ये लातूर येथे मुख्य कार्यकारी अधिकारी व प्रशासक म्हणून नियुक्ती झाली. (डॉ. गारे यांचे भारतीय प्रशासकीय सेवेत-१९८७ मध्ये नामांकन झाले होते.) १९७६ ते १९८९ या तेरा वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीत ते या संस्थेचे संचालक होते. या कालावधीत त्यांनी आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची अशी कामगिरी पार पाडली. आदिवासी विकासाच्या अनेक योजना शासनाकडून कार्यान्वित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

समाजशास्त्रात पी.एच. डी. मिळविल्यानंतर काही काळ ते गोखले इन्स्टिट्यूट, पुणे येथे अधिव्याख्याता या पदावर होते. संस्थेच्या संचालकपदी त्यांची महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत निवड झाली होती.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेस पुणे विद्यापिठाची मान्यता मिळविण्यासाठी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांना जून १९८९ मध्ये यश मिळाले.

वृत्तविशेष संग्रहालय-

ठाणे जिल्ह्यातील प्रौढ स्त्री-पुरुष व शालेय विद्यार्थ्यांसाठी चित्रकला स्पर्धा

ठाणे जिल्ह्यातील वारली चित्रकला आता जगभर मान्य पावली आहे. मूळ धार्मिक स्वरूपाची ही कला प्रामुख्याने आदिवासी स्त्री व वृद्धांनी जोपासलेली आहे. या भागातील आदिवासींनी परंपरेने या कलेचे जतन केलेले आहे.

आदिवासीमधील सुप्त कलागुणांचा शोध घेऊन या पारंपरिक चित्रशैलीला व आदिवासी कलाकारांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने या कार्यालयाच्या कार्यक्रमांतर्गत शासन निर्णय क्रमांक टीआरआय १०८५/१५/का.३, दिनांक १९ सप्टेंबर १९८६ अन्वये या कार्यालयातर्फे दरवर्षी ठाणे जिल्ह्यात वारली चित्रकला स्पर्धा आयोजित करण्यात येतात.

सन १९८९-९० मध्ये ही स्पर्धा शासकीय आश्रमशाळा मेंढवण, तालुका पालघर, जिल्हा ठाणे येथे दिनांक ४ जानेवारी १९९० रोजी घेण्यात आली. या स्पर्धेत प्रामुख्याने दोन गटांनी भाग घेतला. पहिला गट शालेय विद्यार्थी गट व दुसरा प्रौढ स्त्री-पुरुष गट. वरील दोन्ही गटांमध्ये प्रत्येकी १०० अशा एकूण २०० कलाकारांनी भाग घेतला.

शालेय गटातील स्पर्धकांना जलरंग व ड्राईंगपेपर पुरविण्यात आला. तर प्रौढ गटातील स्पर्धकांना बल्लारपूरपेपर व जलरंग देण्यात आले. तसेच प्रौढ गटामध्ये भाग घेतलेल्या स्पर्धकांना जाण्या-येण्याचा खर्च व स्पर्धेच्या दिवसाचे मानधन देण्यात आले. या स्पर्धेसाठी आवश्यक ते सर्व साहित्य स्पर्धेत भाग घेणाऱ्यांना या संस्थेमार्फत पुरविण्यात आले व ते साहित्य कलाकारांना कायमचे देण्यात येते. प्रौढ गटातील पहिल्या २० चित्रांना रुपये २०१ पासून रुपये २५ पर्यंत बक्षिसे दिली जातात; व शालेय गटातील पहिल्या तीन चित्रांना रुपये ७५ ते रुपये २५ व उत्तेजनार्थ १० ची ५ बक्षिसे दिली जातात.

उपरोक्त चित्रकला स्पर्धेसाठी एकूण ११,१५४ रुपये एवढा खर्च झाला.

२. आदिवासी जागृती आणि माहिती सप्ताह :

शासन आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने आज अनेक योजना राबवीत आहे. आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी शासनाने डोंगर-दऱ्याखोऱ्यात आश्रमशाळा सुरू केल्या आहेत. आदिवासी उपयोजना सुरू केली आहे. तरीसुद्धा आदिवासींचा जलदगतीने विकास घडवून त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणणे व यामार्गात आदिवासींच्या ज्या अडचणी असतील त्या दूर करणे यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. आदिवासी विकासाच्या योजना सामान्य आदिवासींना समजून देणे व त्या त्यांना सहज मिळतील अशी परिस्थिती निर्माण करणे तसेच त्यांच्या अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा यांच्या चक्रातून त्यांना बाहेर काढणे याला अधिक

महत्त्व देण्यात आलेले आहे. दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी विकास विभाग शासन निर्णय क्रमांक टीआरआय/१०८७/प्र. क्रमांक ७१/का. ३, दिनांक १० सप्टेंबर १९८७ नुसार आदिवासी भागात 'आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह' साजरे करून आदिवासी जनमानसात व क्षेत्रात नवे चैतन्य आणण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. हे काम आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमार्फत आश्रमशाळा संकेंद्र मानून त्यांच्या अवती-भोवतीच्या खेड्यापाड्यात केले जाते.

सन १९८९-९० या वर्षात आदिवासी जाणीव व जागृती सप्ताह खालील प्रमाणे ३ टप्प्यात एकूण २०२ आश्रमशाळांमध्ये साजरा करण्यात आला.

१. सह्याद्री विभाग ४ जानेवारी १९९० ते १० जानेवारी १९९०.
२. गोंडवन विभाग ४ मार्च १९९० ते १० मार्च १९९०.
३. सर्वकष आदिवासी जागृती सप्ताह १४ मार्च १९९० ते २० मार्च १९९०. (धडगाव).

वरील विभागात सप्ताह साजरा करताना प्रामुख्याने प्रचलित माध्यमाचा वापर करण्यात आला. त्यात भजन, किर्तन, अनुबोधपट, मेळावे, स्वच्छता मोहीम, हळदीकूकू, प्रभातफेया, चर्चासत्रे, पोस्टर, माहितीपत्रके इत्यादी माध्यमांद्वारे साजरा करण्यात आला. त्याचप्रमाणे अंधश्रद्धा निर्मूलन, ग्रामसफाई आदिवासींमधील अंधश्रद्धा, अज्ञान, सामाजिक जाचक रुढी इत्यादीबाबत लोकांना जाणीव करून देण्यात आली. तसेच निरनिराळ्या योजनांची माहिती पर्यावरण, वृक्षसंवर्धन, सामाजिक वनीकरण इ.चीसुद्धा माहिती देण्यात आली. सप्ताहासाठी संपूर्ण आदिवासी क्षेत्रात एकूण २०२ केंद्रांची निवड केली होती, व या केंद्रांद्वारे हा सप्ताहाचा कार्यक्रम सुमारे १५०० ते १६०० खेड्यांपर्यंत व सुमारे ५ लाख लोकांपर्यंत एकाचवेळी पोचविण्यात आला. वरील सप्ताहात सुमारे २ लाख लोकांनी उत्तम प्रतिसाद दिला.

३. पुणे येथील बालगंधर्व कलादालनातील पाचवे आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे या संस्थेने दिनांक १ फेब्रुवारी १९९० ते ८ फेब्रुवारी १९९० या काळात पुणे येथील बालगंधर्व रंगमंदिराच्या कलादालनात निवडक १६ आदिवासी कलाकारांची व त्यांच्या ११ सहाय्यकांची हस्तकला प्रात्यक्षिके व कलेचे प्रदर्शन आयोजित केले होते. या प्रदर्शनासाठी ठाणे, नाशिक, धुळे, अहमदनगर, चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यातून कलाकार आपली कला दाखविण्यासाठी आले होते.

या प्रदर्शनात चिवट गवतापासून विणलेल्या टोप्या, बांबूच्या विविध वस्तू, वारली चित्रकला, लाकडी व कागदाचे मुखवटे, देवदेवतांच्या मूर्ती, खेळणी, आदिवासीचे पारंपरिक दागिने व लाकडी कोरीव कामाचे नमूने ठेवण्यात आले होते. तसेच या प्रदर्शनात महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाने एक नमूना स्टॉल उघडला होता. व महामंडळामार्फत जमा करण्यात येणाऱ्या आदिवासी उत्पादित वस्तू व जंगल उत्पादने लोकांच्या माहितीसाठी ठेवली होती.

या प्रदर्शनासाठी निवड झालेल्या कुशल कलाकारांना दररोज रुपये १०० व त्यांच्या सहाय्यकास रुपये २५ मानधन देण्यात येते. तसेच त्यांचा येण्या-जाण्याचा प्रवासखर्च, पुण्यातील निवास व भोजनाची सोय संस्थेमार्फतच करण्यात आली होती.

दिनांक १ फेब्रुवारी १९९० रोजी या प्रदर्शनाचे उद्घाटन माननीय श्री. सी. डी. सिंग, आयुक्त, आदिवासी विकास, मुंबई यांनी सकाळी १०.०० वाजता केली. आदिवासींच्या या कलाप्रदर्शनास पुण्यातील नागरिकांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. या प्रदर्शनाच्या कालावधीत दररोज सुमारे ३ ते ४ हजार लोकांनी भेटी दिल्या. या कलाप्रदर्शनाला वृत्तपत्रांनी भरपूर प्रसिद्धी दिली व उपक्रमाचे कौतुक केले.

लोकसत्ता, दैनिक सकाळ, साप्ताहिक सकाळ, महाराष्ट्र हेरॉल्ड, तरुण भारत व दैनिक केसरी इत्यादी वर्तमानपत्रातून या उपक्रमावर खास लेखही प्रसिद्ध झाले. तसेच पुण्यातील प्रेक्षाखेरीज नगर, सोलापूर, सातारा, कोल्हापूर, वालचंदनगर इत्यादी भागातून रसिक व संग्राहक वृत्तीच्या लोकांनीसुद्धा प्रदर्शनास भेटी दिल्या. या आठ दिवसातील या प्रदर्शनास कलाकारांचा सुमारे रु. ७८,६४४ च्या कलावस्तूची विक्री झाली. वरील विक्रीवरून असे दिसून येते की, अल्पकालावधीसाठी भरविण्यात आलेल्या विक्री प्रदर्शनात आदिवासींच्या पारंपरिक हस्तकला वस्तूंना नागरी भागात/शहरी भागात मोठ्याप्रमाणात बाजारपेठ उपलब्ध आहे. वरील प्रदर्शनामुळे नागरी भागातील लोकांना आदिवासी हस्तकलेची ओळख झाली. हा एक विशेष उपक्रम असून या उपक्रमामुळे आदिवासींच्या पारंपरिक हस्तकला गुणांना प्रोत्साहन देणारा एक विशेष भाग आहे असे दिसून येते.

४. जव्हार येथील आदिवासी हस्तकला/उद्योग कार्यशाळा

या संस्थेमार्फत दरवर्षी आदिवासी हस्तकला कलाकारांना बोलावून त्यांनी पारंपरिक पद्धतीने तयार केलेल्या हस्तकला वस्तूंचे प्रदर्शन आयोजित केले जाते व त्यांनी केलेल्या वस्तूंना नागरी भागातून प्रचंड प्रमाणात मागणी येते. परंतु आदिवासींना त्यांच्या पारंपरिक हस्तकलेबाबत आधुनिक तंत्रज्ञान माहित नसल्याने त्याची माहिती करून घेणे व त्याबाबत प्रशिक्षण तथा कार्यशाळा घेऊन त्यांच्या पारंपरिक हस्तकलेत आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देऊन एक उदरनिर्वाहाचे साधन तयार करण्याच्या उद्देशाने या कार्यालयाने आदिवासी हस्तकला उद्योग कार्यशाळेची प्रायोगिक तत्वावर दिनांक ३ मार्च ते ७ मार्च १९९० अशी ५ दिवसांची कार्यशाळा जव्हार येथे घेण्याचे ठरविले. व त्यानुसार निवडक २५ कलाकारांना बोलावून या कार्यशाळेत सहभागी केले. वरील कार्यशाळेत (१) गवताच्या टोप्या व इतर

वस्तू (२) बांबूकाम (३) वारली चित्रकला (४) आंबाडी वाक (५) धातुकाम, टाक/डायपॅचिंग या ५ आदिवासी हस्तकला प्रकारातील आधुनिक तंत्रज्ञान, नक्षी व घाटांचे प्रकार याबाबत माहिती देण्याचे व प्रशिक्षण देण्यात आले व त्यानुसार या कार्यशाळेत २३ आदिवासी कलाकारांनी भाग घेतला. उपरोक्त प्रशिक्षणाचे काम मे. मॅप्स आर्ट इंटरनॅशनल, मुंबई यांच्या मार्फत जव्हार येथे घेण्यात आले असून या शिविरात मॅप्स आर्ट इंटरनॅशनल या संस्थेचे मान्यवर अधिव्याख्यात्यांनी व्याख्याने दिली व त्याचबरोबर त्यांनी आदिवासी कलाकारांना आधुनिक पद्धतीने निरनिराळ्या हस्तकला प्रात्यक्षिके दाखविली व कार्यशाळेत सहभागी झालेल्या कलाकारांकडून ती प्रात्यक्षिके करून घेतली.

या कार्यशाळेसाठी उपस्थित असलेल्या कलाकारांना दररोज रु. १५ प्रमाणे हजेरी भत्ता तसेच येण्या-जाण्याचा प्रवासखर्च, जेवणाची व राहण्याची सोय व प्रशिक्षण कालावधीत प्रशिक्षणासाठी लागणारे सर्व साहित्य पुरविण्यात आले. उपरोक्त एकूण शिविरावर रुपये ६६४५ एवढा खर्च झाला. दिनांक ७ मार्च १९९० रोजी माननीय जिल्हाधिकारी, ठाणे यांच्या अध्यक्षतेखाली सायंकाळी ६.०० वाजता वरील कार्यशाळेचा समारोप करण्यात आला.

५. वारली चित्रकला नेतृत्व प्रशिक्षण शिविर

पारंपरिक हस्तकलांना उत्तेजन देण्याचा शासकीय योजनेचा एक भाग म्हणून ठाणे जिल्ह्यात आदिवासी चित्रकला नेतृत्व प्रशिक्षण शिविराची ३ सत्रे आयोजित करण्याबाबत अनुमती दिली. त्यानुसार या कार्यालयाने खालीलप्रमाणे ठाणे जिल्ह्यात ३ सत्रे आयोजित केली.

१. शासकीय आश्रमशाळा, अघई, तालुका शहापूर—दि. २४ सप्टेंबर १९८९ ते ३० सप्टेंबर १९८९.

२. शासकीय आश्रमशाळा रानशेत, ता. डहाणू.—दिनांक २ ऑक्टोबर १९८९ ते ८ ऑक्टोबर १९८९.

३. शासकीय आश्रमशाळा, गुहीर, ता. वाडा.—दिनांक १९ फेब्रुवारी १९९० ते २५ फेब्रुवारी १९९०.

उपरोक्त प्रशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत प्रत्येक प्रशिक्षण सत्रात ३० होतकरू प्रौढ कलाकार आणि ५० शालेय विद्यार्थ्यांना वारली चित्रकलेतील आधुनिक शैलीतील चित्रपद्धती, प्रथितयश वारली चित्रकारांकडून प्रात्यक्षिके दाखविणे व त्यांच्या मार्गदर्शनाखालील सरावाद्वारे चित्रपद्धती शिकविणे, हा या योजनेचा/शिविराचा मुख्य उद्देश आहे व त्यानुसार वरील तिन्ही प्रशिक्षण सत्रासाठी प्रत्येक सत्रावर निर्देशित केल्याप्रमाणे होतकरू कलाकारांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

प्रौढ होतकरू कलाकारांना दररोज रुपये १५ या प्रमाणे हजेरी व प्रवासभत्ता देण्यात आला. तसेच प्रत्येक प्रशिक्षणार्थींना प्रत्येक सत्रामध्ये ड्राईंग पेपर, जलरंग ब्रश, प्लॅस्टीक मग इत्यादि रंगसाहित्य मोफत पुरविण्यात आले.

वरील वारली चित्रकला नेतृत्व प्रशिक्षणामुळे अनेक वारली चित्रकला कलाकार तयार झाले असून ते त्यांच्या कलेद्वारे स्वतःच्या पायावर उभे राहिले आहेत. त्याचप्रमाणे पारंपारिक कला आधुनिक पद्धतीने जतन व पुढे चालू कशी ठेवावी याबाबतही या सत्रातून मार्गदर्शन केले होते.

६. आदिवासी हस्तकला उद्योग कार्यशाळा प्रदर्शन

या कार्यालयाने जव्हार, जिल्हा ठाणे येथे दिनांक ३ मार्च १९९० ते ७ मार्च १९९० अशा ५ दिवसांच्या आदिवासी हस्तकला उद्योग कार्यशाळेचे आयोजन केले. व त्यामध्ये महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या भागातील एकूण २३ आदिवासी कलाकारांनी भाग घेतला. वरील कार्यशाळेत (१) गवताच्या टोप्या व इतर वस्तु (२) बांबूकाम (३) वारली चित्रकला (४)

आंबाडी वाक (५) धातूकाम (६) टाक/ डायपंचिंग या ५ आदिवासी हस्तकला प्रकारातील आधुनिक तंत्रज्ञान व वस्तुंच्या घाटांच्या बाबत माहितीपर व प्रात्यक्षिका- सह प्रशिक्षण देण्यात आले. वरील प्रशिक्षण मे. मॅप्स इंटरनॅशनल, मुंबई यांच्यामार्फत घेण्यात आले. या संस्थेच्या मान्यवर अधिव्याख्या यांनी वर निर्देशित केलेल्या वस्तुंवर व्याख्याने दिली व त्याच- बरोबर सहभागी झालेल्या आदिवासी कला- काराकडून आधुनिक पद्धतीने निरनिराळ्या वस्तु तयार करून घेतल्या. या ५ दिवसांच्या कालावधीत निरनिराळ्या मान्यवर व्यक्तींनी भेटी देऊन कार्यशाळेच्या कामकाजाबाबत कौतुक केले. त्याचबरोबर आदिवासी कला- कारांनी तयार केलेल्या वस्तुंचे गुणगान गायले. इतकेच नाही तर नगराध्यक्ष, जव्हार नगरपरिषद, माजी आमदार, श्रीमती करवंदे श्री. रविंद्र वैद्य, श्रीमती वैद्य श्री. दयानंद मुकुण्डे इत्यादींनी आदिवासी कला- कारांनी तयार केलेल्या वस्तुंची प्रशंसा करून त्यांनी निर्माण केलेल्या कलाकृती सर्व जनतेस पहाता याव्यात यासाठी प्रदर्शन भरवणेबाबत आग्रहाची विनंती केली. त्यानुसार वरील प्रदर्शनासाठी माननीय जिल्हाधिकारी, ठाणे यांनी सुद्धा अनुमती दिली. त्यानुसार या संस्थेने वरील कार्य- शाळेत सहभागी झालेल्या २३ कलाकारांनी तयार केलेल्या निरनिराळ्या कलाकृतींचे प्रदर्शन दिनांक ८ मार्च १९९० ते १२ मार्च १९९० या कालावधीसाठी नगरपरिषद, जव्हार येथील गणेश हॉलमध्ये आयोजित केले. वरील प्रदर्शनास जव्हार व ठाणे शहरातील बहुसंख्य नागरिकांनी भेटी देऊन कलावस्तुंचे कौतुक करून कलाकारांना प्रोत्साहित केले. एक वेगळ्या प्रकारचे प्रदर्शन जव्हारमध्ये आयोजित केल्याने शहर- वासियांनी संस्थेचे मनःपूर्वक आभार मानले.

७. सर्वंकष आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह

शासनाची ही अभिनव योजना मागील ३ वर्षांपासून या कार्यालयामार्फत नियमित- पणे "आदिवासी जाणीव व जागृती

सप्ताह" या शीर्षकाखाली भरविण्यात येते. वरील सप्ताह हा एकूण दोनशे आश्रम- शाळांच्या माध्यमाद्वारे भरविण्यात येऊन संपूर्ण महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात प्रभा- तफेच्या, ग्रामसफाई, अंधश्रद्धा निर्मूलन, जाचक व खर्चिक सामाजिक रूढी-परंपरा, अनुबोधपर भजन, व्याख्याने, कितने इत्यादि माध्यमा- तून साजरा करण्यात येतो. वरील सप्ताह दोन टप्प्यात साजरा करण्यात येतो. पहिला टप्पा हा सहाद्री विभागात होतो व दुसरा गोंडवन विभागात होतो. वरील- प्रकारे सप्ताह गेली ३ वर्षे या कार्यालया- मार्फत साजरा केला जातो. परंतु या वर्षी सर्वंकष जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह वरील दोन टप्प्यांनंतर विशेष बाब म्हणून दिनांक १४ मार्च १९९० ते २० मार्च १९९० या कालावधीत धडगाव येथे साजरा करण्यात आला. या कालावधीत धुळे जिल्ह्यात सर्व शासकीय विभागांनी प्रामुख्याने भाग घेऊन त्यांच्या विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची प्रदर्शने भरवली. तसेच आरोग्य विभागाने वरील सप्ताहात आरोग्य शिबीरे घेतली. या संस्थेमार्फत निरनिराळ्या शासकीय योजनाविषयक बाबतचे सचित्र माहितीपर प्रदर्शन आयोजित केले. त्याच- प्रमाणे निरनिराळे अनुबोधपटसुद्धा दाख- विण्यात आले. सर्वंकष आदिवासी जाणीव जागृती सप्ताह समारोप दिनांक २० मार्च १९९० रोजी माननीय शिवाजीराव पाटील, जिल्हाधिकारी, धुळे यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आला. या समारंभास सुमारे ८ ते १० हजार स्त्री-पुरुष हजर होते. तसेच त्या भागातील आमदार, सरपंच, जिल्हापरिषद सदस्य व इतर प्रतिष्ठित नागरिक उपस्थित होते. अशा प्रकारे सन १९८९-९० मध्ये एका वेगळ्या पद्धतीने आदिवासी जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह साजरा करण्यात आला.

८. फिरते प्रदर्शन :—

या कार्यालयाने विकास योजनांवर आधारित एक सचित्र माहितीच्या तक्त्यांचे फिरते प्रदर्शन तयार केले असून आदिवासी जाणीव जागृती

सप्ताहामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी प्रदर्शन आयोजित केले होते. दिनांक १४ मार्च १९९० ते २० मार्च १९९० या कालावधीत वर निर्देशित केलेल्या प्रदर्शनाची मांडणी धुळे जिल्ह्यातील राणीपूर, तोरण-माळ, काकरदा व जमना या चार ठिकाणी करण्यात आली. वरील प्रदर्शनास तेथील ग्रामस्थांनी उत्तम प्रतिसाद दिला. फिरत्या प्रदर्शनास भेट देणाऱ्या जनसमूहास सचित्त तक्त्यांद्वारे योजनाबाबत व अंध-श्रद्धाबाबत, तसेच अडाणी व खचिक रुढी-परंपराबाबत माहिती दिली जाते. या फिरत्या प्रदर्शनाबरोबरच ग्रामस्थांना अनुबोधपट व कलात्मक चित्रपट दाखविण्यात आले.

९. नृत्यस्पर्धा (आदिवासी नृत्यस्पर्धा)

सन १९८९-९० मध्ये आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा ह्या आदिवासी जाणीव जागृती सप्ताहाबरोबरच घेण्यात आल्या असून तीन टप्प्यांमध्ये या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. पहिल्या टप्प्यामध्ये दिनांक ४ जानेवारी १९९० ते १० जानेवारी १९९० या कालावधीत खालील सहाद्री विभागात दहा ठिकाणी नृत्यस्पर्धा आयोजित केल्या. गंजाड, तेरंगण, गुहीर, मोवाशी, पळसुंडे, तोरणा, आसरवारी, सालहेर, धनराट व लालमाती एकूण १० नृत्यस्पर्धा मध्ये एकूण १७८ नृत्यपथकांद्वारे २४९८ स्पर्धकांनी/नर्तकांनी भाग घेतला.

अ. नं.	नृत्यपथकाचे नाव	नर्तक संख्या
१	२	३
१	सातपुडा वनवासी मंडळ, काकरदा	२०
२	आदिवासी नृत्यपथक, काकरदा	२०
३	आदिवासी कलापथक, मांडवी खु.	२०
४	होळी नृत्यपथक, मांडवी बु.	२०
५	आदिवासी पावरा पथक, मणोर	२०
६	पावरा होळी नृत्य, रोषमाळ	२०
७	भवानी पथक, रोषमाळ	२०
८	आदिवासी सांस्कृतिक कलापथक, खरगोण	२०
९	होळी नृत्यपथक लोभाणी	२०
१०	राणीपूर नृत्यपथक	२०
११	नागझिरी नृत्यपथक, राणीपूर	२०
१२	दाब नृत्यपथक, दाब	२०

वरील प्रथम टप्प्यातील नृत्यस्पर्धेत एकूण रुपये ५७,६२० एवढा खर्च झाला.

दुसरा टप्पा गोंडवन विभागात दिनांक ४ मार्च १९९० ते १० मार्च १९९० या कालावधीत आयोजित करण्यात आला. गोंडवन विभागातील खालील ठिकाणी नृत्यस्पर्धा भरविण्यात आल्या. कडीकसा, तोडसा, सुसरदा, रामगढ, पेरिमली, पवनार, गोटेवाडी, एकूण ७ ठिकाणच्या नृत्यस्पर्धामधून ६१ नृत्यपथकांद्वारे एकूण ९५२ कलाकारांनी भाग घेतला. व त्याचा एकूण खर्च रुपये २६,०३० एवढा झाला.

तिसऱ्या व अंतिम टप्प्यामध्ये खालील ठिकाणी नृत्यस्पर्धा आयोजित करण्यात आल्या. राणीपूर, मांडवी, काकरदा, लोहाणे, दाब, रोशमाळ, भागरापाणी. वरील ठिकाणच्या नृत्यस्पर्धेत एकूण ७० पथकांद्वारे १३२२ कलाकारांनी भाग घेतला. या स्पर्धासाठी रुपये ३७,१९२ इतका खर्च झाला.

१०. नृत्यमहोत्सव, धडगाव

सर्वकष आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह समारंभाचा भाग म्हणून ७ नृत्यस्पर्धा केंद्रात वक्षिपत्र असलेल्या नृत्यपथकांना निमंत्रित करण्यात आले होते. त्यानुसार खालील नृत्यपथकांनी या नृत्य महोत्सवात भाग घेतला.

या स्पर्धांच्या परीक्षकाचे काम श्री. जगताप, गटविकास अधिकारी; श्री. खडकीकर, आदिवासी विकास अधिकारी; व श्री. कर्वे यांनी केले. यामध्ये सातपुडा वनवासी नृत्यपथक, काकरदा यांना पहिल्या क्रमांकाचे रुपये ३०१ चे आदिवासी सांस्कृतिक कलापथक, मणोर यांना रुपये २५१ चे दुसऱ्या क्रमांकाचे तर भवानी नृत्यपथक, रोषमाळ यांना तिसऱ्या क्रमांकाचे रुपये २०१ चे पारितोषिक माननीय जिल्हाधिकारी यांचे हस्ते देण्यात आले. या महोत्सवासाठी रुपये १०,३७४ खर्च झाला.

अशाप्रकारे सर्वकष आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह, धडगाव येथील समारोप समारंभानंतर पूर्ण करण्यात आला.

११. वारली चित्रकला कार्यशाळा-पुणे

या संस्थेने दक्षिण मध्य क्षेत्र, सांस्कृतिक केंद्र, यांच्या सहकार्याने दिनांक १३ जानेवारी १९९० ते २६ जानेवारी १९९० या कालावधीमध्ये वारली चित्रकला कार्यशाळा, उद्यान कार्यालय, सदाशिव पेठ, पुणे ३० येथे आयोजित केली. या कार्यशाळेमध्ये महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश व कर्नाटक या राज्यातील व प्रशिक्षणार्थीनी भाग घेतला. उपरोक्त कार्यशाळेद्वारे प्रशिक्षणार्थीना ठाणे जिल्ह्यातील प्रसिद्ध वारली चित्रकलेचे प्राथमिक प्रशिक्षण देण्यात आले. संपूर्ण प्रशिक्षण कालावधीत कार्यशाळेचे संचालन, श्री. पी. टी. लोणकर त्यांनी केले. वरील कार्यशाळेचे उद्घाटन सी. इंदुताई टिळक यांच्या शुभहस्ते व प्राध्यापक सोनटक्के, संचालक, दक्षिण मध्य क्षेत्र, सांस्कृतिक केंद्र, नागपूर यांचे अध्यक्षतेखाली करण्यात आले.

१२. वासंती काळे कलाकेंद्र प्रदर्शन

या संस्थेने दक्षिण मध्य क्षेत्र, सांस्कृतिक केंद्र, नागपूर यांच्या सहकार्याने वारली चित्रकला कार्यशाळेचे दिनांक १३ जानेवारी १९९० ते २६ जानेवारी १९९० या कालावधीत आयोजित केले. या कार्यशाळेमध्ये महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, कर्नाटक व

आंध्रप्रदेश या राज्यातील कलाकारांनी भाग घेतला व वरील कार्यशाळेच्या कालावधीत भाग घेतलेल्या कलाकारांनी जी निरनिराळी वारली चित्रे तयार केली, वारली चित्रकलेचे नमुने तयार केले त्यांचे प्रदर्शन वासंती काळे कला-केंद्रामध्ये भरविण्यात आले. वरील प्रदर्शनाचे उद्घाटन माननीय श्री. व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या हस्ते २६ जानेवारी १९९० रोजी संध्याकाळी ४.०० वाजता

करण्यात आले. प्रदर्शनात पुण्यातील नागरिकांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला.

वृत्तविशेष : प्रशिक्षण विभाग

माहे ऑक्टोबर १९८९ ते मार्च १९९० या कालावधीमध्ये या संस्थेत सेवांतर्गत व सेवापूर्ण प्रशिक्षण सत्रे खाली नमूद केल्याप्रमाणे आयोजित करण्यात आली होती. या प्रशिक्षणाकरिता आश्रम शाळेच्या शिक्षकांकरिता अध्यापन व सांस्कृतिक अशा दोन प्रकारची प्रशिक्षणे आयोजित

जित केली गेली. त्याचप्रमाणे सुशिक्षित आदिवासी युवकांकरिता सेवापूर्ण प्रशिक्षण सत्रे तसेच इयत्ता ५ वी ते ९ वी पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या आदिवासी युवकांकरिता ५ ठिकाणी युवक नेतृत्व शिबिरे आयोजित करण्यात आली होती. या सर्व प्रशिक्षणां-थिना अभ्यासाकरिता संस्थेतर्फे १०० रुपये पर्यंतची पुस्तके दिली जातात. या सर्व प्रशिक्षणामध्ये सहभागी झालेल्या प्रशिक्षणा-र्थींची संख्या या प्रमाणे :—

अ. नं.	प्रशिक्षणाचे नाव	एकूण सत्रे	लाभार्थी प्रशिक्षणार्थी
१	२	३	४
१	आश्रमशाळा शिक्षकांकरिता अध्यापन प्रशिक्षण सत्र	३	७७
२	आश्रमशाळा शिक्षकांकरिता सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्रे	४	११२
३	सुशिक्षित आदिवासी युवकांकरिता सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे	५	११६
४	वरिष्ठ लिपीकांचे नेतृत्व प्रशिक्षण सत्र	१	२१
५	आदिवासी युवकांकरिता प्रशिक्षण शिबिरे (हाणू, कळवण, तळोदा, अहेरी व पांढरकवडा)	५	२०५
	एकूण	१८	५३१

वृत्तविशेष - (३)

(आश्रम शाळा विश्व)

स्पर्धामध्ये विशेष नेपुण्य मिळविणारे आदिवासी विद्यार्थी

क्रीडा ही प्रत्येकाला हवीहवीशी वाटणारी व आवडणारी बाब आहे. या माध्यमाद्वारे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या सुप्त गुणांचा विकास करून त्यास नावारूपास आणण्यासाठी शासनाकडून शासकीय आश्रम शाळांच्या माध्यमाद्वारे विशेष प्रयत्न करण्यात येतात.

प्रस्तुत विषयी दिनांक २७-२८ जानेवारी १९९० या कालावधीत आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी घेण्यात आलेल्या जिल्हास्तरीय क्रीडास्पर्धा शा. पो. व. आश्रम शाळा सारखणी, तालुका किनवट, जिल्हा नांदेड येथे झाल्या. या स्पर्धामध्ये शा. पो. वे. आश्रम शाळा सहवक्रकुंड, तालुका किनवट, जिल्हा नांदेड येथील चमूनी कबड्डी, खोखो, व्हालीबॉल या खेळातील प्रथम क्रमांक पटकावला तर खंडू शिवराम तांबारे, वंग ७ वा हा विद्यार्थी लांब उडी मध्ये सर्वप्रथम आला.

तसेच दिनांक १/२ फेब्रुवारी १९९० या कालावधीत नांदेड येथे घेण्यात आलेल्या विभागीय स्तरावरील स्पर्धा याच शाळेच्या या चमूनी आपला कबड्डी, खोखो, व्हालीबॉल व लांब उडी यात प्रथम क्रमांक अबाधित राखला.

राज्यस्तरीय क्रीडा शा. पो. वे. आश्रमशाळा बोरांडी, तालुका-जिल्हा धुळे येथे दिनांक ५-६-७ फेब्रुवारी १९९० या कालावधीत झाल्या. या स्पर्धेत या शाळेच्या कबड्डी चमूने प्रथम क्रमांक पटकावला तर खंडू शिवराम तांबारे या विद्यार्थ्याने ५ मिटर ३५ सें. मी. लांब उडी मारून ही स्पर्धा प्रथम क्रमांकाने जिंकली.

या तिन्ही स्पर्धांतील विशेष म्हणजे या शाळेच्या कबड्डी चमूने व लांब उडी मधील खेळाडूंनी जिल्हास्तर, विभागीय स्तर व राज्यस्तर या तिन्ही स्तरावरील आपले स्थान ढळू दिले नाही, तर अटोकाट प्रयत्न करून त्यात यश मिळविले आणि शाळा, तालुका, जिल्हा व विभागाचे नाव उज्ज्वल केले. या संदर्भात संबंधित क्रीडा शिक्षक व मुख्याध्यापकही कौतुकास निश्चितच पात्र आहेत.

समाजातील कमकुवत घटकांपैकी आदिवासी घटक हा अत्यंत मागासलेला व दुर्बल असून भारतीय घटनेतील कलम ४६ खाली समाजातील दुर्बल घटकांच्या आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती यांच्या शैक्षणिक व इतर हितसंबंधांकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांचा आर्थिक विकास करण्यासाठी तसेच सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून त्यांना संरक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्र शासन सर्वतोपरी प्रयत्नशील आहे. या प्रयत्नांना अनुलक्षून शासनाने आदिवासींचा आर्थिक विकास व्हावा यासाठी काही महत्वाच्या योजनाही कार्यान्वित केल्या आहेत. ह्या योजनांमध्ये प्रामुख्याने कृषिविषयक तसेच न्युक्लिअस बजेटअंतर्गत योजनांचा समावेश आहे. सदर योजनांची माहिती गरजू आदिवासींना व्हावी व त्यांनी विविध योजनांचे फायदे घ्यावेत हाच या प्रकाशनाचा हेतू आहे.

○ ○ ○

आदिवासी विकासाच्या योजना

शंभर टक्के अनुदान तत्वावरील योजना

कृषि

१. जमीन सुधारणा

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील दारिद्र्य रेषेखालील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविणे आणि टिकविण्याकरिता जमिनीचे सपाटीकरण, बँडिंग, मजगी, ढाळीची बांधबंदिस्ती, समपातळी बांधबंदिस्ती, पहिल्या वेळी ट्रॅक्टरने नांगरणी, शेती लागवड इत्यादी आवश्यक कामासाठी प्रत्येक लाभार्थ्याला ४,५०० रुपयापर्यंत १०० टक्के अनुदान दोन वर्षे मिळते.

२. शेती सुधारणा अवजारे व पीक संरक्षण अवजारे

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील दारिद्र्य रेषेखालील आदिवासी शेतकऱ्यांनी सुधारित अवजारे वापरावीत म्हणून त्यांना उद्युक्त करण्यासाठी अवजारे खरेदीवर अनुदान देण्यात येते. ह्या योजनेखाली ज्या शेतकऱ्यांना शेतीच्या सुधारित अवजारांची तसेच पीक संरक्षण अवजारांची आवश्यकता असेल अशा लाभार्थ्यांना हंगामापूर्वी लोखंडी नांगर, कोयते, लोखंडी कुदळ, फवारणी पंप, पेरणीची अवजारे, आवश्यक बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशक औषधे इत्यादीसाठी निवड केलेल्या प्रत्येक लाभार्थ्याला १,००० रुपयापर्यंत १०० टक्के अनुदान दोन वर्षे मिळते.

३. बैलजोडी/बैलगाडीकरिता अनुदान

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिम ह्या जमातीच्या आदिवासी शेतकऱ्यांना आवश्यकतेप्रमाणे बैलजोडी किंवा बैलगाडी विकत घेण्यासाठी १०० टक्के अनुदान रक्कम दिली जाते. शासनाने बैलजोडीची किंमत ४,००० रुपये तर बैलगाडीची किंमत ३,००० रुपये इतकी निश्चित केलेली आहे.

४. भाजीपाला विकास योजना

ह्या उपयोजनेनुसार लहान, सीमांतिक तसेच जनजाती शेतकऱ्यांना भाजीपाल्याच्या लागवडीसाठी सुधारित बियाणे, रासायनिक खते व पीक संरक्षक औषधांनी युक्त असे १९० रुपये किमतीचे मिनीकिट १०० टक्के अनुदानाने वाटप करण्यात येते.

५. मच्छिमारीकरिता जाळे

ठाणे व रायगड जिल्ह्यातील कातकरी तसेच गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड येथील माडिया गोंड व यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलम कुटुंबियांना मच्छिमारीकरिता दोन वर्षांतून एकदा विशेष केंद्रीय अर्थसहाय्यामधून प्रत्येकी एक तयार जाळे पुरविण्यात येते.

६. न्युक्लिअस बजेटच्या योजना

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन आदिवासींची सामाजिक व आर्थिक उन्नती साधण्यासाठी आदिवासी उपयोजना कार्यान्वित करण्यात आली असून आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत शासनाने आदिवासींच्या विकासाचे विविध कार्यक्रम आखले आहेत. त्यांची अंमलबजावणी करून घेण्यासाठी प्रकल्प स्तरावर समन्वय साधण्याची जबाबदारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या प्रकल्प अधिकार्यांवर असते. निरनिराळ्या विभागांनी तयार केलेल्या नेहमीच्या योजनेव्यतिरिक्त काही आकस्मिक कारणांसाठी प्रकल्पातील आदिवासींना तत्परतेने मदत करण्यासाठी प्रकल्प अधिकार्यांच्या अधीन एक विशिष्ट रक्कम ठेवलेली आहे. तिला न्युक्लिअस बजेट (केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प) म्हणून ओळखले जाते. प्रकल्प अधिकार्यांना स्थलकालानुरूप योग्य वाटतील अशा

कारणांसाठी आदिवासी उपयोजनांच्या योजना ह्या बजेटमधून भागविण्याचे अधिकार त्यांना देण्यात आले आहेत. न्युक्लिअस बजेटअंतर्गत प्रशिक्षणाच्या खालील योजना १०० टक्के अनुदानावर घेतल्या जातात :—

- ☐ सशस्त्र दल प्रशिक्षण
- ☐ राज्य राखीव दल प्रशिक्षण
- ☐ केंद्र/राज्य शासनाच्या निमलष्करी दलात भरतीपूर्व प्रशिक्षण.

न्युक्लिअस बजेटसाठी दरवर्षी केंद्र शासनाकडून विशेष केंद्रीय सहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते. यामधून माडा/मनीमाडा कार्यक्रम, आदिम जमातीचे कार्यक्रम/आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर राहणाऱ्या आदिवासीकरिता कार्यक्रम आदि कार्यक्रम राबविण्यात येतात. केंद्रीय अर्थसहाय्यामधून वैयक्तिक लाभाचे तसेच कुटुंबानुवर्ती कार्यक्रमही घेण्यात येतात. माडा/मिनीमाडा क्षेत्रात मूलभूत सोयीचे कार्यक्रम घेतले जात नाहीत.

माडा/मिनीमाडा क्षेत्रात पुढील योजना राबविल्या जातात :—

- ☐ ऑईल इंजिन बसविणे.
- ☐ प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन देणे.
- ☐ प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती देणे.
- ☐ आदिवासी विद्यार्थ्यांना गणवेश पुरविणे.
- ☐ नळाद्वारे पाणीपुरवठा करण्याच्या ग्रामीण योजना.
- ☐ विधनविषयक कामे.
- ☐ पंप संच बसविणे.
- ☐ आदिवासी क्षेत्रात ग्रामीण विद्युतीकरण करणे.
- ☐ निविष्टा संच पुरविणे.

☐ फिरत्या पशुवैद्यकीय केंद्राची स्थापना करणे.

☐ ग्रामीण विद्युत विकासाचा कार्यक्रम राबविणे.

७. सामूहिक दूरचित्रवाणी योजना

मुंबई आणि पुणे दूरदर्शन केंद्रांच्या प्रक्षेपण कक्षेमध्ये वर्गणी तत्वावर राबविण्यात येत असलेल्या सामूहिक दूरचित्रवाणी योजनेचा विस्तार करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला असून त्यानुसार राज्यातील निरनिराळ्या जिल्ह्यांमध्ये लघु व उच्च शक्ती दूरदर्शन केंद्रांच्या प्रक्षेपण कक्षेत येणाऱ्या ग्रामपंचायती, सरकारी, निम-सरकारी व सार्वजनिक संस्था यांच्यामार्फत शहरात चालविण्यात येत असलेली कामगार कल्याण केंद्रे, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा व नगरपरिषदा तसेच इतर शासन मान्य संस्थांमध्ये दिनांक १ एप्रिल १९७४ पासून अग्रक्रमाने दूरदर्शन संच बसविण्याची योजना कार्यान्वित झाली असून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांमध्ये ही योजना १९७६-७७ पासून लागू करण्यात आली आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात हे दूरचित्रवाणी संच विनामूल्य पुरविण्यात येतात.

८. अतिरिक्त जमिनीच्या वाटपग्रहीना अर्थसहाय्य.

महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीन धारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९६१ खाली अतिरिक्त ठरलेली जमीन समाजातील मागासवर्गीय व दुर्बल घटकांना वाटप करण्यात येते. २० कलमी कार्यक्रमातील हे एक महत्वाचे कलम आहे. या अंतर्गत ज्या भूमिहीन वाटपग्रहीना अतिरिक्त जमिनीचे वाटप करण्यात आले अशांना शेती सुधारण्यासाठी केंद्र शासन पुरस्कृत अर्थसहाय्य देण्याची योजना राज्यात कार्यान्वित झाली आहे. पूर्वी ह्या योजने-अंतर्गत लाभधारकाला प्रति हेक्टर १,००० रुपये अर्थसहाय्य देण्यात येत असे. परंतु १९८४-८५ पासून अर्थसहाय्याच्या प्रमाणात वाढ करण्यात येऊन प्रति हेक्टर १,००० ऐवजी रुपये २,५०० देण्यात येतात. ही योजना १०० टक्के अनुदानावर राबविण्यात येत असून नव भू-धारकांना

ह्या योजनेखाली शेतीची अवजारे, बी-बियाणे खरेदी करण्यासाठी तसेच वृक्षारोपणासाठी अर्थसहाय्य देण्यात येते. ह्या योजनेचा निम्मा खर्च केंद्र शासन तर उर्वरित निम्मा खर्च राज्य शासन करते. ह्या योजनेखाली पुढील चार योजना राबविण्यात येतात :-

- (१) सर्वसाधारण योजना
- (२) विशेष घटक योजना
- (३) जनजाती क्षेत्र उपयोजना
- (४) जनजाती क्षेत्राबाहेरील आदिवासींना अर्थसहाय्य.

यापैकी जनजाती क्षेत्र उपयोजना व जनजाती क्षेत्राबाहेरील आदिवासींना अर्थसहाय्याची योजना ह्या दोन योजना आदिवासी उपयोजना म्हणून राबविण्यात येतात. त्यासाठी एकूण नियतव्ययाच्या १० टक्के तरतूद आदिवासी विकास विभागातर्फे करण्यात येते.

९. घरांवरील मंगलोरी कौले किंवा लोंखंडी पट्यांसाठी अर्थसहाय्य.

ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती-जमातींच्या व दुर्बल घटकातील शारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींना ह्या योजनेअंतर्गत १०० टक्के अनुदानावर प्रत्येक घरामागे २,५०० रुपयांपर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते. ही योजना जिल्हा परिषदेमार्फत राबविली जाते. हे अनुदान कौलांच्या/पट्यांच्या रूपाने देण्यात येते.

१०. विद्युत विकास

राज्यात आदिवासी वाड्यांसह एकूण २८,२६० वाड्या आहेत. त्यापैकी आदिवासी वाड्यांसह १९,०३८ वाड्यांचे विद्युतीकरण मार्च १९८९ अखेर पूर्ण करण्यात आले आहे. शिल्लक ९,२२२ वाड्यांपैकी २,५२१ आदिवासी वाड्यांचे विद्युतीकरण अद्याप व्हावयाचे आहे. त्यांचे काम प्रगतिपथावर आहे. त्यासाठी सुमारे २५ कोटी रुपये खर्च येणार आहे. विद्युतीकरणासाठी आदिवासी लाभधारकांकडून सव्हिस कनेक्शनसाठी आकार घेतला जात नाही. मार्च १९८९ अखेर अशाप्रकारे १ लाख ५१ हजार ७४० लाभधारकांना विद्युत पुरवठा करण्यात आला आहे.

११. जवाहर रोजगार योजना

पूर्वीचा राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम एकत्रित करून नवी जवाहर रोजगार योजना १ एप्रिल १९८९ पासून सुरू करण्यात आली असून ह्या योजनेचा ८० टक्के खर्च केंद्र सरकार व २० टक्के खर्च राज्य सरकार करते. ह्या योजनेखाली अनुसूचित जाती/जमाती ह्यांच्याकरिता १५ टक्के निधी राखून ठेवण्यात आला आहे. ह्या निधीमधून अनुसूचित जाती/जमातींच्या लाभधारकांच्या जमिनीवर जीवनधारा योजनेखाली सिंचन विहिरींची कामे घेण्यात येतात. तसेच उर्वरित निधीतून—

- ☐ अनुसूचित जाती/जमातींच्या लाभधारकांच्या जमिनीवर सामाजिक वनीकरण करणे.
- ☐ त्यांच्या जमिनी विकसित करणे.
- ☐ शौचकूप बांधणे किंवा इतर स्वच्छतेच्या सोयी पुरविणे, तसेच प्रत्यक्ष फायद्याच्या इतर योजना राबविण्यात येतात.

१२. आदिवासी शेतकऱ्यांना विद्युत पंप/तेल पंप पुरविण्याची योजना.

आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाने विद्युत पंप पुरविण्याची योजना १९७३-७४ पासून व १०० टक्के अनुदानाने तेल पंप पुरविण्याची योजना १९७६-७७ पासून कार्यान्वित झाली आहे. ह्या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थी शेतकऱ्यांकडे स्वतःच्या मालकीची २ ते १६ एकर जमीन व सिंचनासाठी पुरेशा पाण्याची उपलब्धता असणे आवश्यक आहे.

वरील दोन्ही योजना १९८७-८८ पर्यंत १०० टक्के अनुदानावर राबविण्यात येत होत्या. परंतु १९८८-८९ ह्या आर्थिक वर्षापासून स्वतःच्या मालकीची २ ते १० एकर जमीन असलेल्या आदिवासी शेतकऱ्याला रुपये २५० व १० ते १६ एकरांपर्यंत शेतजमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यास रुपये ५०० इतकी रक्कम वैयक्तिक सहभाग म्हणून भरावी लागते.

○ ○ ○

१५ टक्के अनुदानाच्या योजना

लघु सिंचन

आदिवासी शेतकऱ्यांना लघु पाटबंधारे योजनेअंतर्गत विहीर खोदणे, विद्युत पंप पुरविणे व वीज पुरवठा करण्या-संबंधीची योजना मंजूर करण्यात आली

असून, त्यानुसार गडचिरोली, भंडारा, चंद्रपुर या तीन जिल्ह्यांत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील निवडक आदिवासी शेतकऱ्यांना विहीर खोदणे, त्यावर विजेचा पंप सेट बसविणे याकरिता २०,००० रुपये

पैकी १५ टक्के म्हणजेच १९,००० रुपये अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. उर्वरित ५ टक्के निधी म्हणजे रुपये १,००० संबंधित शेतकऱ्याने उभे करावयाचे आहेत.

○ ○ ○

८० टक्के अनुदानाच्या योजना

आदिम जमातीचे कार्यक्रम

ह्या योजनेअंतर्गत लाभधारकास ८० टक्के अनुदान व २० टक्के बिनव्याजी कर्ज देण्यात येते. त्यात पुढील योजनांचा समावेश होतो :-

शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देणे.

प्राथमिक शाळेतील आदिवासी विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती देणे.

पंप संच बसविणे.

आदिवासी क्षेत्रात ग्रामीण विद्युतीकरण करणे.

ऑईल इंजिन बसविणे.

दुभत्या जनावरांचा पुरवठा करणे.

पैदाशी वळुंचा पुरवठा करणे.

एकात्मिक पशुसंवर्धन विकास प्रकल्पाची स्थापना करणे.

आदिवासींना निविष्टा संचाकरिता कर्जचे वाटप करणे.

कुक्कुट पक्ष्यांच्या वितरणासाठी कर्ज देणे.

बकऱ्यांच्या पुरवठ्यासाठी कर्ज देणे इत्यादी.

○ ○ ○

शासन निर्णय

आदिवासी क्षेत्र उपयोजनेबाहेरील प्रौढ शिक्षण केंद्रांमधील
निरक्षर आदिवासी प्रौढाकरिता प्रौढ शिक्षण केंद्राची स्थापना
सन १९८९-९० मध्ये करणेबाबत...

महाराष्ट्र शासन
शिक्षण व सेवायोजन विभाग
मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२
दिनांक ५ सप्टेंबर १९८९

परिशिष्ट "अ"

शासन निर्णय, शिक्षण व सेवायोजन विभाग, क्रमांक राप्रौशि-१०८९/२१२९६०/(२३६२)/साशि-६, दिनांक ५ सप्टेंबर १९८९ चे सहपत्र
राज्य प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम योजनांतर्गत बिगर आदिवासी क्षेत्रात कार्यान्वित असलेल्या प्रौढ शिक्षण केंद्रांची
जिल्हानिहाय यादी दर्शविणारा तक्ता

अ. नं. १	जिल्ह्याचे नाव २	प्रौढ शिक्षण केंद्रांची संख्या ३
१	बृहन्मुंबई	१४०
२	अहमदनगर	४४०
३	सोलापूर	५१०
४	रायगड	७०
५	नाशिक	१५०
६	जळगाव	३५०
७	धुळे	१४०
८	कोल्हापूर	३५०
९	सांगली	२८०
१०	रत्नागिरी	७०
११	नागपूर	२८०
१२	वर्धा	७०
१३	भंडारा	७०
१४	चंद्रपूर	२१०
१५	अमरावती	१८०
१६	अकोला	२१०
१७	यवतमाळ	८०
१८	औरंगाबाद	८०
१९	जालना	१४०
२०	परभणी	३४०
२१	बीड	७०
२२	नांदेड	२८०
२३	उस्मानाबाद	२८०
२४	लातूर	१४०
एकूण ..		४९२०

मा. रा. पाटील,
कार्यासन अधिकारी, महाराष्ट्र शासन.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

**Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune 411 001**

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for Contributors

The normal length of an article should be between 1,500 to 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the Contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication.* Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. { Manager,
Yeravda Prison
Press, Pune 411 006.
- Nationality* .. Indian
- Address* .. Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.
4. *Publisher's name* .. R. S. NEGI (I. A. S.)
- Nationality* .. Indian
- Address* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. R. S. NEGI (I. A. S.)
- Nationality* .. Indian
- Address* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, R. S. Negi hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

R. S. NEGI,
(Signature of Publisher)

Dated 1st March 1990.